

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ ƏKSLİKLƏRİN
STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Əllada Fəxrəddin qızı Mirişova**

Elmi rəhbər: _____ **filologiya elmləri doktoru, professor
Əzizə Hüseyn qızı Hacıyeva**

Bakı – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. FRAZEOLoji ƏKSLİKLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	8
1.1. Frazeoloji əksliklərin linqvistikada öyrənilməsi problemləri.....	11
1.2. Frazeoloji əksmənalılığın müəyyənləşdirilməsi	30
1.3. Əks mənalı frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	35
1.4. Frazeoloji əksmənalılığın mahiyyəti, əksmənalı frazeoloji birləşmələrə qoyulan şərtlər, onların struktur tipləri.....	42
1.4.1. Frazeoloji əksmənalılığın yaranmasına qoyulan şərtlər.....	45
1.4.2. Frazeoloji əksmənalılığın struktur tipləri.....	55
1.5. Frazeoloji əksliklərin bölgü prinsipləri. Nitq hissələrinin əkslikləri. Frazeoloji vahidlərin əksmənalılığının tərkib paradiqmaları və təsnifi məsələləri	59
II FƏSİL. FRAZEOLoji ƏKSLİKLƏRİN SEMANTİK-ÜSLUBİ VƏ FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	63
2.1. Əksmənalılıq və onun ifadə vasitələri (antiteza, oksimoron, təzad; enantiosemiya-məntiqi əksliklər; əks mənalı atalar sözü və məsəllər (paremiyalar).....	63
2.2. Frazeoloji əksliklərin semantik növləri.....	66
2.3. Əks mənalı atalar sözü və zərbi məsəllər (paremiyalar).....	85
2.4. Konversivlər əksmənalılığın bir növü kimi.....	92
2.5. Əksmənalılığın mənşəcə növləri (daxili və alınmalar). Mütləq və nisbi əksliklər, onların bədii ədəbiyyatda işlədilməsi və semantik-üslubi xarakteristikası	97
NƏTİCƏ.....	107
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	111
ƏLAVƏLƏR.....	129

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında frazeoloji vahidlərin semantik strukturu, o cümlədən frazeologiyaya məxsus təbəqənin antonim münasibətləri də çox az öyrənilmişdir. Halbuki dilin müxtəlif səviyyələrindəki antonim münasibətlərdə hər bir frazeoloji vahidin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Həmin spesifik xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması antonimliyin sistemli təsvirini yaratmaq üçün olduqca vacibdir. Qeyd olunmalıdır ki, ingilis dilinin antonimləri müxtəlif leksik, semantik, üslubi və funksional səviyyələrdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Təbii ki, bu, antonimlərin, o cümlədən frazeoloji antonimlərin semantik strukturunun nüvəsini, ayrı-ayrı qruplarını və həmin qrupların növlərini (təkmənalı frazeoloji vahidlər; omonim frazeoloji vahidlərin mənalarından birinə qarşı təkmənalı frazeoloji vahidin antonimliyi) təşkil etməsi ilə bağlıdır.

Dilin bütün sferalarında xalqın mənəvi həyatı, dünyagörüşü və tarixi də inikas olunur. Hər bir xalqın çoxillik mədəniyyət tarixində xalq müdrikliyinin əksi olan, öz dərin və kəsərli fikir ifadə etmək gücü ilə xarakterizə olunan bölünməz ifadə və ibarələrin, frazeoloji vahidlərin xüsusi yeri vardır. Frazeoloji vahidlər müəyyən sosial mühitin, dövrün məhsulu olub, dil daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq təkmilləşir, sabitləşir, yaddaşlara köçür. Bu örnəklərdə fəlsəfi fikrin sinkretik formaları əks olunur. Frazeologizmlər dilin obyektiv hadisəsidir. Onlar genetik cəhətdən sözbirləşməsidir.

Frazeologizmlərin konkret forması və real məzmunu mövcuddur. Frazeologiyanın hər yöndə tədqiqi dilin və onun deyim sisteminin semantik inkişafı barədə düzgün təsəvvür yaradır. Məcəzi mənə ilə kodlaşdırılmış avtosemantik nitq hissəsi səciyyəli antonim frazeologizmlər mikrosistemdə mühüm yer tutur. Hər bir maddi varlıqda və insanların fərdi fəaliyyətində dəyişkənlik və dayanıqlığın, hərəkət və sükunətin, varlığın fasiləsizliyi və fasiləliyinin, sonlu və sonsuzluğun arasındakı qarşılıqlı əlaqə, təsir əksliyin mövcud olmasının ümumi formasıdır. Antonimlik, yəni əkslik bir dil hadisəsidir, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. “Əkslik”

(antonimlik) eyni mənalı əsas, qlobal anlayışlardandır. O, dilin leksik və frazeoloji səviyyələrində özünü göstərir. Əkslik fəlsəfi-məntiqi, linqvistik və universal dil hadisəsidir. Cəmiyyətdə, dildə bu hadisənin rolu böyükdür.

İnsan təfəkküründə bu hadisənin doğurduğu assosiasiyalar dilin frazeoloji layı çərçivəsində öyrənilərsə, əkslik qanununun məntiqi - dil bağlılığı üzə çıxar bilər, bu məsələ də tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin əkslik xarakterinin ingilis dilinin materialları əsasında bütün təfərrüatları ilə öyrənilməsi zərurəti mövzunun aktuallığını təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektini frazeoloji əksliklər olan cümlə və ya frazeoloji birləşmələr, tərkibində zidd mənalı sözlər və məsəllər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə, ümumilikdə frazeoloji əkslikləri olan vahidlərin semantik- sintaktik strukturudur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Başlıca məqsəd ingilis dilinin materiallarına əsaslanaraq frazeoloji vahidlər arasındakı antonimlik əlaqə və münasibətlər sisteminin prosessual xarakterinin, diferensial-məna əlamətlərinin sinxron analizinin müəyyənləşdirilməsi, frazeoloji vahidlərin polyar funksiyasının dəqiqləşdirilməsidir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- frazeoloji antonimlərin ümumi və xüsusi vasitələrini üzə çıxarmaq;
- frazeoloji əksliklərinin struktur-semantik təbiətini açıb göstərmək, frazeoloji əkslik paradigmalarının struktur-qrammatik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- frazeoloji vahidlər arasında antonim münasibətləri təsvir və təhlil etmək, onları təsnif edərək qruplaşdırmaq, antonim münasibətlərin kateqorial mahiyyətini öyrənmək;
- frazeoloji vahidlərin antonim xarakterini açmaq;
- frazeoloji antonimlərlə formalaşan kontrastın gerçəkləşmə mexanizmini aşkar etmək, əsas kontrast mənalı meydana çıxarmaq;
- frazeoloji əksliklərə mənsub olan semantik xətti müəyyənləşdirmək;
- frazeoloji əkslikliyin ifadə vasitələrini nəzərdən keçirmək;

- frazeoloji əkslik əlamətinin dərəcələrini dəqiqləşdirmək, bu sferada müxtəlif istiqamətləri müəyyənləşdirmək;
- frazeoloji əksliklərin funksional-semantik əsaslarını aydınlaşdırmaq;
- frazeoloji antonimlərin bədii nitqdə ekspressiv-üslubi vasitələrinin effektini müəyyənləşdirmək;
- frazeoloji antonimliyin adekvat komponentinin xarakterini öyrənmək, frazeoloji antonimlərdə adekvat komponentin əksliyini tədqiq etmək;
- əkslik münasibətlərini leksik-semantik və frazeoloji-semantik cəhətdən təhlil etmək;
- paremioloji sistemin antonimlik keyfiyyətini açıb göstərmək.

Tədqiqat metodları. Təsviri, komponentlərin təhlili və kontekstual metodlardan araşdırmanın yazılmasında istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Frazeoloji əksliyin semantik əsası – zidd, bir-birinə qarşı duran mənələrdir; frazeoloji əksliyin xalq və fərdi-müəllif tərəfindən yaradılması prosesinə önəm verilir;
2. Koqnitiv linqvistikada insan faktoru çox zaman sosial elmlərin ümumi elmi tədqiqi səviyyəsində də irəli çıxarılır. Belə bir araşdırmanın əsasını insan intellektinə söykənən dil bağlılıqlarının dünyanın dərk edilməsində bir başlanğıc nöqtəsi qismində qəbul edilməsini şərtləndirir;
3. Yeni dil reallıqları frazeoloji əkslik kontekstində də öyrənilməlidir. Bunu frazeoloji antonimlərdən ibarət olan modellər və onların insan düşüncəsində əks olunması tərzini təşkil edir;
4. Antonim münasibətlərin kateqorial mahiyyəti, verbal vahidlərin markirovkası və frazeoloji antonimliyə xas olan semantik xətti izləmək bədii nitqdə onların yaratdığı effektiv ekspressiv-üslubi vasitələri müəyyənləşdirir;
5. Antonim münasibətlərin konsepsfera aspektləri, frazeoloji semantika və dil xəritəsi, frazeoloji semantika və dünyanın modeli, frazeoloji semantika və dünya obrazı kimi məsələlər konseptual səciyyəli açıqlamalar səviyyəsində gələcəkdə öyrənilə bilər;

6. Frazeoloji antonimlərin semantik əsasları – əks, zidd mənaları qavranması səviyyəsinə əsasən müəyyənləşdirilməlidir. Bizim tədqiqat isə digər frazeoloji tiplər kimi antonim frazeologizmlərin də koqnitiv-konseptual olaraq öyrənilməsinə yol açır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Frazeoloji semantika, o cümlədən frazeoloji antonimlik məsələsinin ingilis dilinin materialları əsasında öyrənilməsi işin elmi yeniliyi təşkil edir. Əkslik hadisəsi ingilis dilinin frazeoloji fondu əsasında kompleks şəkildə öyrənilir, bu hadisəni doğuran səbəblər aydınlaşdırılır, onun struktur-semantik-üslubi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Leksik əkslik dildə geniş öyrənilsə də, frazeoloji vahidlərə məxsus əkslik az öyrənildiyindən biz ingilis dilində frazeoloji əksliyi öyrənməyi qarşıya məqsəd qoymuş və ilk dəfə olaraq ingilis dilinin frazeoloji əkslik hadisəsini kompleks şəkildə araşdırmışıq. Elmi yeniliyi şərtləndirən əsas xüsusiyyətlər frazeoloji əksliyin struktur və semantik-üslubi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi; frazeoloji əksliyin ingilis dilində struktur-semantik tiplərinin dəqiqləşdirilməsi, paradigmatik və sintaqmatik aspektlərdə onların əsas funksiyalarının təyin edilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İngilis dilində frazeoloji semantikanın (frazeoloji çoxmənallıq, frazeoloji sinonimlik, frazeoloji omonimlik) və onun tiplərinin daha geniş planda yazılmasında bu dissertasiya işi nəzəri baza rolunu oynaya bilər. Fikir ayrılığı yaradan problemlərin həllində bu işin nəticələrindən faydalanmaq mümkündür. Tədqiqatın elmi nəticələri həmçinin digər dillərin antonim frazeologizmlərinin tədqiqində tətbiq oluna bilər.

Praktik olaraq tədris kurslarında frazeoloji əkslik, inkarlıq və s. məsələlər müəyyən dolaşıcılığa səbəb olur. Bu cür məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün seminar məşğələlərində bu tədqiqatın nəticələrindən istifadə etmək mümkündür. İngilis dilinin tipoloji müqayisəsində, üslubiyyat fənninin tədrisində, tərcümə prosesində dissertasiya işindən yararlanmaq olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları Respublikanın müxtəlif universitetlərinin elmi jurnallarında və eləcə də xarici ölkələrdə nəşr edilən toplularda dərc edilmiş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın materiallarından buraxılış işi və magistr dissertasiyalarının yazılmasında istifadə etmək olar. Eyni zamanda tədqiqatın materialları dərslük və dərslük vəsaitlərinin yazılmasında da faydalı ola bilər. Xüsusən, mətn dilçiliyinə, sintaktik semantikaya, sadə cümlənin növlərinə dair yazılan əsərlərdə dissertasiyanın materiallarından yararlanmaq olar.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə (8162 simvol), I fəsil 55 səhifə (104470 simvol), II fəsil 44 səhifə (80495 simvol), Nəticə hissəsi 4 səhifə (7148 simvol), dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 200345 simvoldur.

I FƏSİL

FRAZEOLoji ƏKSLİKLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Frazeologizmlər struktur baxımından tam sabitləşmiş, formalaşmış dil vahidləri olduğundan, tarixən formalaşması çox qədim dövrlərə gedib çıxdığından və uzun müddət şifahi şəkildə yaşayaraq cilalanmış, müəyyən sabit formaya düşərək hazır ifadəyə çevrildiyindən mənaca çox zəngin və rəngarəngdir. Bu tipli sabit ifadələrlə tanışlıq və onların struktur-semantik təhlilə cəlb edilməsi bizə xalqın tarixi, psixologiyası, dünyagörüşü və s. keyfiyyətləri, xalqın həyatı barədə geniş məlumat əldə etmək imkanı verir. Frazeoloji ifadələr ən azı iki müxtəlif sözün qrammatik və semantik baxımında birləşməsindən əmələ gəlmiş üçün burada ayrı-ayrı dil xüsusiyyətləri, sözlərin müəyyən şəkildə və müxtəlif üsullarla birləşmə imkanları ilə tanış olmaq imkanlarını da üzə çıxarır. Dildə fəal şəkildə özünü göstərən, çox işləkliyi ilə seçilən frazeologizmlərə iki və daha çox sözün sadəcə birləşməsindən əmələ gələn hər hansı söz birləşməsi kimi yox, mənaca bütöv, sabit leksik və semantik tərkibli, sintaktik strukturlu dil vahidləri kimi baxmaq daha doğrudur. Çünki belə birləşmələri təşkil edən sözlərin hamısı birlikdə bir məfhum ifadə etməklə müxtəlif dərəcədə məcazlaşma, obrazlılıq keyfiyyəti qazanmış, xüsusi dil mühitinə düşərək yeni semantika kəsb etmişdir. Məhz buna görə də frazeologizmləri yaradan sərbəst söz birləşmələri eyni qrammatik qanunlarla birləşən sərbəst söz birləşmələrindən və mənaları uyğun gələn sözlərdən öz mənalarına və daşdıqları semantik məzmununa görə seçilir. Bu baxımdan frazeologizmlərin sərbəst söz birləşmələrindən və sözlərdən fərqlənən bəzi xüsusiyyətlərini göstərmək yerinə düşərdi.

Sərbəst söz birləşmələri və frazeologizmləri təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin öz müstəqilliyini saxlaya bilmək dərəcəsinə görə, o, sözlərin məcazi mənə qazana bilməsinə və onun məcazlaşma keyfiyyətinə görə sərbəst və sabit söz birləşmələri bir-birindən fərqlənir. Belə ki, birləşən sözlər öz müstəqilliyini, əşyaya aidliyini, həqiqi mənada işlənmək keyfiyyətini itirərək tam məcazlaşma yolu ilə mənaca bütöv və

cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edərkən frazeologizmlər əmələ gətirir. Frazeologizmləri yaradan sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda müstəqil semantik mənaya və müstəqil söz quruluşuna malik olsalar da, frazeologizmlərin tərkibində onlar öz əvvəlki mənə keyfiyyətini dəyişərək bütövlükdə birləşmənin mənə strukturunun müəyyən bir elementinə çevirirlər. Başqa sözlə desək, birləşmədən xaricdə sözlərin malik olduqları müstəqil semantik mənalar həmin söz frazeologizmlərin tərkibinə daxil olduqda itir, bu struktur daxilində yeni semantik çalar qazanır və bütöv frazeoloji vahidin bir elementinə çevrilir. Bu isə frazeologizmləri təşkil edən ayrı-ayrı dil elementlərinin hər birinin yeni keyfiyyət qazanaraq vahid bir bütöv dil vahidinin meydana gəlməsinə imkan verir. Bu tipli söz birləşmələri isə o zaman frazeoloji xarakter alır ki, onun əhatəsi, onun bütövlükdə forması xüsusi struktur və semantik əlaqə əsasında formalaşır.

Ümumi dilçilikdə frazeologizmlərə münasibət, onun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, frazeoloji dil vahidləri ilə sabit söz birləşmələri, idiomlar, ibarələr, atalar sözləri və məsəllər və başqa leksik vahidlərin oxşar və fərqli cəhətləri haqqında xeyli sayda tədqiqat işləri yazılmış, bu məsələ müxtəlif aspektdən araşdırılaraq bir-birindən fərqli fikirlər söyləmişdir. Bu məsələ barədəki fikirlər müxtəlif olsa da, bütün tədqiqatlarda bir ideya əsasdır ki, frazeoloji birləşmələr dilin sabit vahidləridir ki, onun tərkib hissələri ən azı iki müstəqil leksik elementdən təşkil olunur və bu elementlər elə sabit struktur-semantik bölünməzliyə malikdir ki, onları bir-birindən ayırmaq və ya yerlərini dəyişmək mümkün deyildir. Bu birləşmələrə daxil olan sözlərin hamısı birlikdə vahid bir mənaya malik olmaqla fikrin emosional şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Fikrimizi başqa şəkildə ifadə etmiş olsaq, bu birləşmələrə daxil olan sözlər bütövlükdə götürülür və elə sabit birləşmələr şəklindədir ki, onları komponentlərinə ayırmaq mümkün olmur. Dünya dillərinin əksəriyyətini, o cümlədən müqayisəyə cəlb etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində bu tipli ifadələrin – sabit söz birləşmələrinin yeri və rolu çox böyükdür. Canlı danışmaq dilində daha çox yayılmış olan bu ifadələr bədii ədəbiyyatın dilinə, publisistika dilinə və bütövlükdə dil sisteminə də keçərək ona milli kolorit, bədii və obrazlı ifadə imkanları və spesifik mahiyyət verir. Beləliklə də, fikrin daha

anlaşıqlı, ətraflı və geniş ifadə olunmasına kömək edən amillərdən birinə çevrilmiş olur.

Frazeologizmlər yalnız dilin rəngarəngliyinə, ifadəliliyinin artmasına xidmət etmir. Bir çox hallarda o, anlayış və məfhumlar da ifadə edə bilər.

Bu baxımdan frazeologizmlər sözlərə yaxınlaşır və ona görə də bəzən leksik və qrammatik məna etibarilə sözləri əvəz edə bilər, onunla eynilik təşkil edir. Lakin bu yaxınlıq frazeologizmin sözü əvəz etməsi səviyyəsində özünü göstərə bilmir. Dildə frazeologizmlərin üslubi əhəmiyyəti və əsas üstünlüyü ondadır ki, onlar bir çox hallarda sözlərə və söz birləşmələrinə sinonim olmaqla dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Yəni, frazeologizmlər, sözlər kimi, dil vahididir, müstəqil mənaya malikdir, kommunikativ funksiyalıdır, cümlənin quruluşunda tikinti materialı rolunu oynayır. Leksik tərkibinə və qrammatik quruluşuna görə dildə hazır şəkildə mövcuddur.

Müxtəlif dillərin frazeologiyasına aid aparılan dilçilik tədqiqatlarında frazeologizmlərə sözlərin ekvivalenti kimi baxılır. Bu fikri söyləyənlər, təbii ki, onların dildə tam sabitləşmiş, bütöv halda özünü göstərməsi, dildə və nitqdə hazır nitq vahidi kimi mövcud olmasına əsaslanırlar. Məhz onların dildə bu xüsusiyyətlərə malik olması, vahid, sabit dil vahidi kimi mövcudluğu, həm də hazır şəkildə mövcudluğu frazeologizmlərin müstəqil leksik vahid kimi işlədilməsinə imkan verir.

Frazeologizmlərə aid aparılan dilçilik tədqiqatlarında bu dil vahidlərinin ayrı-ayrı sözlərlə və sərbəst söz birləşmələri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin üzə çıxarılmasına da xüsusi diqqət yetirir. Lakin, onlar təbii, istər funksional, istər semantik və istərsə də struktur baxımdan bir-birindən fərqlənir, hər biri özünəməxsus spesifik əlamətləri ilə seçilir.

Frazeologiyanın dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi çox gənc olması o demək deyil ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul olmamışlar. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya haqqında maraqlı fikirlər söylənmişdir. Hələ XIX əsrin ortalarından başlayaraq frazeologizmlər, onların spesifik cəhətləri və əsas xüsusiyyətləri sadəcə yolla olsa da araşdırılmış, bu barədə müxtəlif dilçilik məktəblərində tədqiqatlar aparılmışdır. Ona görə də bu barədə ilk fikirləri

leksikoqrafların söyləməsi təsadüfi deyildir. Çünki lüğətləri tərtib edənlər bəzən bu və ya digər sözün leksik mənasının itdiyini, onun birləşmə daxilində əvvəlki mənadan fərqli semantika qazandığını müşahidə etmişlər. Belə vəziyyətin, adətən bu və ya başqa sözün bölünməz birləşmə tərkibində olarkən nəzərə çarpdığını müşahidə etmişlər. Elə bu dövrdən də frazeologiya məsələlərinə diqqət artmış, onun xüsusiyyətlərini araşdırılmağa başlamış və beləliklə də, dilçiliyin yeni bir sahəsi frazeologiya bölməsi yaranmışdır.

Müasir dilçilikdə frazeologiyanın predmeti söz birləşməsinin və söz mənalarının qeyri-sərbəstliyini şərtləndirən qanunauyğunluqların öyrənilməsi və bu əsas da sabit söz birləşmələrinin öz tiplərinə görə müasir vəziyyətdə və tarixi inkişafda təsvir edilməsidir. Bu dilçilik şöbəsinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun obyektivi sabit söz birləşmələri istər vəzifələrinə, istərsə də quruluşlarına görə eyni tipli deyildir. Belə ki, ayrı-ayrı dillərdə sabit söz birləşmələri struktur və semantikasına görə bir-birindən fərqlənir, onu təşkil edən komponentlərin xarakterinə, mənə yükünə və birləşmə qanunauyğunluqlarına görə seçilir. Ona görə də frazeologizmlər və ya sabit söz birləşmələri özündə dilin istər müxtəlif, morfoloji və fonetik, istərsə də sintaktik qanun və qaydalarını əks etdirən bir dil vahidi kimi meydana çıxır, bu qanun və qanunauyğunluqları özündə birləşdirən leksik vahiddən formaca böyük dil vahidinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri arasında diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən birini frazeoloji əksliklər təşkil edir. Frazeoloji əksliklərin mövcudluğu əslində obyektiv gerçəklikdən qaynaqlanan əksliklərin, təzadların inikası olub, ingilis dilinin frazeoloji sistemində olduqca geniş əhatəli semantik hadisədir.

1.1. Frazeoloji əksliklərin linqvistikada öyrənilməsi problemləri

Müasir dilçilikdə dil və nitq vahidlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində öyrənilməsi, qarşıya məqsəd qoyulur. Dil sistemində mühüm yerlərdən birini də əkslik və onun elementlərinin uyğunluğu prinsipi təşkil edir. Əkslik dildə leksik və frazeoloji səviyyədə özünü göstərir. Leksikologiyada antonimlər adı altında qəbul olunan əkslik (riversivlik) anlayışı həm də məntiqi-fəlsəfi tərəfləri ilə nəzəri cəlb

etməkdədir. Həmin tərəflər dildə, dilin lüğət fondunda sözlərdə, frazeologiyada isə frazemlərdə öz təzahürünü tapır. Təkcə struktur deyil, eyni zamanda semasioloji araşdırmaların zəngin nəzəri əsənlərinə əsaslanan dilçilik elmində frazeoloji əksliklərin bir sıra mübahisəli məsələləri, o cümlədən dil və nitq antonimlərinin (frazeoloji səviyyədə) sinxron statusu, onların digər semasioloji hadisələrlə münasibəti, həmhüdüdü dil hadisələrindən fərqi, antonim cərgələrin sərhəddi və s. problemlər geniş işıqlandırılmamış, bəziləri öz konkret həllini tapmamış, bəziləri isə hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Ümumiyyətlə, frazeoloji antonimlik hadisəsinin çoxcəhətliliyi, fundamentallığı, hər bir konkret dilin daxili qanunauyğunluqları və semantik imkanları ilə əlaqədar olaraq frazeoloji əksliyin nəzəri məsələlərinin həllində müxtəlif fikirlər, üsullar mövcuddur. Fikir ayrılıqları frazeoloji əksliyin tədqiqində tətbiq edilən metodlarda, frazeoloji-semantik münasibətlərdə əkslik, polyarlıq anlayışlarının aydınlaşdırılmasında, həm hüdud dil hadisələrindən fərqləndirilməsində, frazeoloji antonimlərin təsnifat prinsiplərinin əsaslandırılmasında və s. məsələlərin təhlilində meydana çıxır. Şübhəsiz ki, bütün bu məsələlərə müəllif münasibəti bildirilmədən konkret tədqiqat obyektinin müəyyənləşdirilməsindən danışmaq yersiz olar.

Frazeoloji sistemdə semantik xüsusiyyətlər (çoxmənalılıq, variantlıq, sinonimlik, omonimlik və antonimlik) bir çox dilçilər (Н.Н.Амосова, Г.Х.Ахатов, В.В.Виноградов, В.П.Жуков, А.В.Кунин, Л.П.Смит, В.М.Мокиенко, А.И.Алехина, Н.А.Баырамов, А.М.Қurbanov, М.М.Мирзəliyeva, Н.Ç.Вəliyeva, Ə.Н.Насиyeva) tərəfindən öyrənilmişdir. Antonimlik probleminə linqvistikanın müxtəlif istiqamətlərində nəzər yetirilmişdir. Antonim əksliyin fəlsəfi və məntiqi əsasları А.Е.Краснов, Е.Н.Миллер, V.А.Михайлов, L.А.Новиков və başqaları tərəfindən tədqiq olunmuşdur [112; 114; 123; 124 və b.].

А.А.Алехина, İ.В.Аrnold, О.С.Ахманова, А.В.Кунин, А.İ.Васильев və başqaları frazeoloji əksliyi yaradan münasibətləri struktur-semantik planda araşdırmışlar [36; 37; 49; 103; 104; 105; 165 Tədqiqatların əsas predmeti frazeoloji vahidlər arasında olan müxtəlif antonim münasibətlərini semantik sistem halında öyrənmək olmuşdur. Ən çox struktur-semantik bölgü əsas götürülmüşdür. Bundan

əlavə, antroposentrik planda antonimik hadisələrin nitq prosesindəki rolu (kontrast yaratma və s.) əsaslandırılmışdır.

Frazeoloji antonimlərin mahiyyəti ayrı-ayrı tədqiqatlarda belə göstərilir. A.İ.Alexina yazır ki, *“Frazeoloji antonimlər belə bir qarşılaşdırma zamanı öz mənalarına görə bir-birini qarşılıqlı şəkildə rədd edən və şüurumuzda assosiasiya yaradan, hadisə və ya predmeti müxtəlif, lakin ümumi tərəflərdən xarakterizə edən, minimum olaraq, iki frazeoloji vahiddən ibarətdir”* [37, s.178].

Antonimlik dilin bu və ya digər səviyyəsində dil vahidlərinin mənalarının, konkret halda frazeoloji vahidlərin qarşılaşdırılması kimi başa düşülür. Frazeoloji antonimliyin müəyyənləşdirilməsində qarşılaşdırma anlayışı əsas, qlobal anlayışdır, belə ki, həqiqəti əhatə edən hadisələr və realilər öz-özlüyündə antonimlik təşkil etmir, onlar mənalarının açılması və qiymətləndirilməsi baxımından qəbul edilmiş normalar və standartların aidiyyəti baxımından antonimlik təşkil edir.

D.L.Doktoroviçin fikrincə, *“frazeoloji antonimlik məsələləri çox zaman frazeoloji sinonimlik məsələləri ilə sıx əlaqədə tədqiq edilir və onlar arasındakı əsas fərq ondadır ki, sinonimlik məsələsində inteqrasiya əlamətləri diferensiallaşma əlamətləri üzərində dominantlıq edir, antonimlik məsələsində isə diferensiallaşma əlamətləri inteqrasiyaya uğrayan tərəf üzərində yalnız üstünlük qazanmaqla kifayətlənməyib, polyar (qütblü) xarakterə də malik olur”* [85, s.14].

A.İ.Vasilyev *“Qədim rus dilində frazeoloji vahidlərin lüğəti”* əsasında qədim rus dilinin frazeoloji antonimlərini tədqiq etmişdir [64, s.23]. Müəllifin fikrincə, *“frazeoloji antonimlik hadisəsi leksik sinonimlik hadisəsindən daha mürəkkəb hadisədir, çünki frazeologizmdə onun tərkibinə daxil olan komponentlərin özünəməxsus mənə axınları baş verir və onlar ayrı-ayrılıqda formalaşmış birləşmələri təşkil edir. Frazeoloji vahidlər sözlərə nisbətən daha yüksək səviyyədə olan dil vahidləridir”* [64, s.35].

A.M.Əmirovanın qeyd etdiyi kimi, *“ümumi frazeoloji mənada bu və ya digər ölçüdə frazeoloji vahidlərin mənaları əks oluna bilər. Bununla bağlı olaraq frazeoloji antonimlik o yerdə leksik elementlərə (əsas və köməkçi sözlər də daxil olmaqla)*

istinad edir ki, həmin yerdə frazeoloji antonimlik özünü daha əlamətli şəkildə büruzə verir” [41, s.151].

E.N.Millerin nöqteyi-nəzərincə, frazeoloji vahidlərin antonimlərə aidiyyətinin əsas göstəriciləri onların antonimlik kontekstlərinin tərkibində işləmə bilmələrində, leksik birləşmələrin tamamlıqlı-tərkibi sferasına daxil olmalarındadır [115, s.93]. Leksik və frazeoloji antonimlərin hər birinin özünəməxsus təbiəti vardır. Onlar arasındakı fərq dilçilik ədəbiyyatında belə göstərilir: *“Leksik və frazeoloji antonimlər arasında semantik üslubi və funksional fərqlər mövcuddur, bununla belə antonimliyin hər iki sferası vahid semantik əks mənalı əsasa malik olur, həmin əsaslar dildə qarşılaşdırılan söz və sözbirləşmələri arasında semantik cəhətdən bir-birinə əks mənalar yaradır” [143, s.16].*

Frazeoloji antonimlərin istənilən oppozisiyası bir tərəfdən antonimlik təşkil edən frazeoloji birləşmələrin qarşılaşdırılmış semantikasını, digər tərəfdən isə onların mənalarının eyniliyini nəzərdə tutur: *“Nominasiya vahidlərinin (sözlər və frazeologizmlər) mənalarının qarşılaşdırılması sayəsində oxşar mənalar əldə edilir” [116, s.108].*

Q.Mutaşeva tipoloji planda kumik və rus dillərinin leksik və frazeoloji antonimlərini tədqiq etmişdir. 143 səhifədən ibarət bu dissertasiya işində leksik və frazeoloji antonimlər müqayisə edilir, frazeoloji antonimlərin rusistikada və türkologiyada öyrənilməsi tarixi, vəziyyəti müəyyənləşdirilir. Bundan əlavə, alim frazeoloji antonimləri təsnif etmiş, struktur tiplərini göstərmiş, paradigmalardan tərkibini dəqiqləşdirmiş, onları leksik-qrammatik, semantik-üslubi planda xarakterizə etmişdir [129, s.13].

Müxtəlif fikirlər arasında ümumi bir fikir vardır ki, antonimlik və antonimlərdə kontrast, dilin əks, zidd tərəfləri və polyarlıq ifadə olunur.

Antonim frazeoloji vahidlərin təhlili göstərir ki, leksik tərkibinə və strukturuna görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- 1) təkstrukturlu;
- 2) müxtəlifstrukturlu.

Təkstrukturlu əkslik bildirən frazeologizmlər öz növbəsində beş qrupa ayrılır:

- 1) xüsusi leksik antonim frazeoloji vahidlər;
- 2) xüsusi olmayan antonim frazeoloji vahidlər;
- 3) morfoloji antonim frazeoloji vahidlər;
- 4) cümlə səciyyəli antonim frazeoloji vahidlər;
- 5) müqayisəli antonim frazeoloji vahidlər.

Təkrarlılığa misal olaraq, *sülh bağlamaq-müharibəyə başlamaq əks qütblərini göstərmək* olar. Məsələn, *at any hand (hər ehtimala qarşı) - at no hand (heç vaxtlə); to lose one's face (abırdan düşmək) - to save one's face (abrını gözləmək)* və s.

Morfoloji-leksik antonim frazeoloji vahidlər komponentlərindəki şəkilçilərə görə fərqlənirlər. Məsələn, *open minded (obyektiv, vicdanlı, geniş dünya görüşlü) - close minded (məhdud, dayaz düşüncəli); to keep one's footing (düz yolla getmək) - to lose one's footing (ayağı budaqlamaq, düzgün yol seçməmək)* və s.

Müxtəlifstrukturlu antonim frazeoloji vahidlər komponentlərin leksik tərkibinə, sintaktik struktura və zidd, əks mənalara əsasən fərqlənirlər. Məsələn, *with a good grace (willingly and pleasantly) - with a bad grace (ungraciously, churlishly, reluctantly), clear a mud (not particularly lucid) - clear as day (perfectly intelligible), open shop (a shop in which workmen of different classes, esp. nonunion and union workmen, are employed without discrimination) - closed shop (a shop that refuses to employ one or more classes of workmen, esp. one close to nonunion workmen)* etc.

Antonim mənəli frazeologizmlərin komponent baxımından tərkiblərinin natamam oxşarlığı (antonim təşkil edən frazeologizmlərin klassik nümunələrinin əlamətlərinin bircə, lakin yeganə olması) heç vaxtlə komponentlərin antonimliyinə gətirib çıxartmır, belə ki, frazeologizmin mənası həmin frazeologizmin tərkib hissələrini təşkil edən komponentlərin mənalarına görə müəyyənləşdirilmir; çünki belə bir yanaşma frazeologizmlərin dilin xüsusi vahidləri kateqoriyası olması fikrinə ziddiyyət təşkil edərdi [120, s.15].

Antonim təşkil edən frazeologizmlərin (frazeoloji antonimlərin klassik nümunələrinin əlamətlərinə görə vahid, lakin yeganə olmayan antonimlik təşkil edən

frazeologizmlər) komponent tərkibinin natamam oxşarlığı heç cür komponentlərin ləksəm xarakterini nəzərdə tutmur və frazeologizmlərin antonimliyini, componentlərin antonimliyinə gətirib çıxarmır, yəni frazeologizmin mənasını həmin frazeologizmi təşkil edən komponentlərin mənasına görə açmır, frazeologizmin kateqorial mahiyyəti dilin xüsusi dil vahidi mahiyyətinə ziddiyyətlik gətirərdi [120, s.12].

Frazeoloji antonimlərin istənilən oppozisiyası bir tərəfdən antonim təşkil edən frazeoloji birləşmələrin qarşılaşdırılmış semantikasını, digər tərəfdən isə onların mənalарının eyniliyini nəzərdə tutur: *“Nominasiya vahidləri (sözlər və frazeologizmlər) mənalарının qarşılaşdırılması sayəsində oxşar mənaları əldə edirlər”* [115, s.17].

Məsələn, frazeoloji vahidlərdə antonimik oppozisiya: *in good faith (with sincerity) - in bad faith (deseit, treachery), on the one hand (from one point of view) - on the other hand (from another point of view) and so on.*

Frazeologiyaya həsr olunmuş tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin yaranması, bir qayda olaraq, dilin milli-mədəni spesifikasiyası ilə əlaqələndirilir [17, s.96].

Ənənəvi metodla aparılan işlərdə “frazeoloji antonim”, “frazeoloji əkslik”, “frazeoloji rəversivlik” terminoloji vahidlərinin zidd mənə bildirməsi ön plana çəkilmişdir.

Həmin metodun tərəfdarları arasında fikir ayrılıqları, əsasən, frazeoloji əksliyin mahiyyətinin interpretasiyasında, antonim vahidlər arasındakı zidd münasibətlərin izahında, həmçinin də frazeoloji əksliyin hüdudunun təyində və s. məsələlərdə ortaya çıxır.

Distributiv metodla tədqiqat aparan dilçilər ləksik-semantik əlaqələrdə struktur münasibətlərin, uyğunlaşmaların xarakterinin müəyyən olunmasını əsas götürürlər.

Frazeoloji vahidlərin distributiv modeli müəyyən pozisiyalarda əksliyin cəmini təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu modellərin (əks, zidd strukturun, məsələn, *mean business (have serious intentions) – mean mischief (have bad intentions)* müqayisə olunmasında, qarşılaşdırılmasında əsas məsələ bu və ya digər frazeoloji vahidin bütün xarakterik mövqələrinə görə qarşılaşdırılmasıdır. Belə olduğu halda bütün mümkün olan mövqələr nəzərə alınmalıdır. Məsələn, *to keep one’s countenance (maintain one’s composure) -to lose countenance (to lose composure)*

frazemlərinin antonimliyini bildirmək üçün onların birləşmələrini sadalamaq lazım gəlir. Əlbəttə, bu cür göstəricini antonim olan bütün frazeoloji ifadələrə tətbiq etmək mümkün deyildir. Ona görə də tədqiqatçılar distributiv metodla təhlil aparılmasını dəqiqləşdirir, frazeoloji antonimlərin mütləq ümumi bir distribusiyaya malik olması fikrini irəli sürürlər. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, “distribusiya” termini mənə münasibətlərindən daha geniş əhatə dairəsinə malikdir, yəni bu termin, antonim münasibətlərdən savayı, başqa hadisələri də (məsələn, sinonim münasibətləri və s.) əhatə edir. Təsadüfi deyildir ki, A.P.Yevgenyeva distribusiya məfhumunu növ və cins münasibətlərinə də aid edir [86, s.20].

Frazeoloji antonimliyin distributiv metodla təhlili bəzən onları semasioloji tədqiqatdan ayıra bilir və əks polyarlar arasındakı morfoloji-sintaktik münasibətlərin aydınlaşdırılmasına yönəldir. Ancaq qəti söyləmək olmaz ki, distributiv metodla frazeoloji əksliyin tədqiqində obyektiv nəticələr də əldə etmək mümkündür.

Frazeoloji əksliyin tədqiqində başqa bir metod substitutiv metod adlanır. Bu metodla tədqiqatlarda müvafiq kontekstdə frazeoloji antonimlərin *in cold blood* (calmly, deliberately, without provocation, excitement or passion) – *in hot blood* (in anger or passion) qarşılıqlı əvəzlənməsi əsas götürülür. Qarşılıqlı əvəzlənməni frazeoloji antonimliyin təyin olunmasında başlıca meyar sayan tədqiqatçıları üç qrupda birləşdirmək olar. Qarşılıqlı əvəzlənmədə:

- 1) zidd semantik əsası, məzmunu;
- 2) frazeoloji əlaqənin xarakterinə görə mətdəki frazeoloji antonimlərin eyni və ya qismən uyğunluğu;
- 3) həm əks semantik məzmun, həm də frazeoloji əlaqənin xarakterinə görə mətdəki frazeoloji əksliyin eyni və ya qismən uyğunluğu əsas götürülür.

Ümumiyyətlə, frazeoloji antonimlərin əvəzlənməsini (mətn boyu) denotatların identifikasiyasında tətbiq etmək lazımdır. Qarşılıqlı əvəzlənmədə *to play a losing game (to have a plan that will fall) – to play a winning game (to have a plan that will succeed)* əsas prinsip nitqdə (situasiyadan asılı olaraq) frazeoloji antonimlərin bir-birinin əvəzinə işlədilməsinin mümkünlüyüdür. Burada söhbət frazeoloji antonimlərin bir çox cərgəsindən gedir. Cərgə təşkil edən antonim cütlüklər bir-

birinin əvəzinə istifadə oluna bilər.

Başqa bir metoddan da danışmaq olar – denotativ metod. Bu metodun tərəfdarları obyektiv aləmin zidd, əks faktlarını bildiren sözlərin, ifadələrin (frazeoloji birləşmələrin) mənasını antonim sayırlar. Antonimliyin denotativ metodla təyində əşya münasibəti (zidd denotatlar) əsas ölçü sayılır. Məsələn, *to set great store by somebody (to consider valuable or important) - to set small (little) by something (to consider of little value or importance)*.

Antonimiya universal dil hadisəsidir. Bu hadisə yalnız leksik vahidləri deyil, frazeoloji vahidləri də əhatə edir. Əkslik, ziddiyyət kateqoriyası dildə antonim vahidlərin məntiqi bazasını təşkil edir. Bu hadisə dildə müxtəlif istiqamətlərdə və aspektlərdə öyrənilmişdir. Bir məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi bu məsələ (dildənkənar əkslik, təzad, antiteza, kontrast və s.) fəlsəfə elminin predmeti kimi araşdırılmışdır.

Antonim frazeoloji vahidlər də ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başlıca rol oynayır. Ümumiyyətlə, frazeologizmlər bütöv bir məna ifadə etməklə sözə bərabərdir, o, struktur quruluşuna görə söz, söz birləşmələri və cümlə ilə üst-üstə düşür. Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Belə ifadələrdə xalqın ağıl və biliyi, sevinci və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və göz yaşları, düzlüyü və ayrılığı, zəhmətkeşliyi və tənbelliyi, mübarizəsi, bir sözlə, hər şeyə qadir gücü əks olunur [6, s.68].

Məlumdur ki, dialektik qanunlar onları təşkil edən əksliklərin əlaqə variantları üzrə biri digərindən fərqlənir. Belə ki, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi biri digərini cəzb etməklə cəmləşməni, kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi əksliklərin birinin digərini davam etdirməsini, inkarı inkar isə əksliklərin vahid mərkəzdən ayrılmaqla səpələnməni təmin edir. Qeyd olunanlara əsasən inkişaf tezlikli dörd tərkib diqqəti cəlb edir: 1) əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi; 2) kəmiyyət dəyişmələri; 3) keyfiyyət dəyişmələri; 4) inkarı inkar.

Əksliklər daxilən qütbləşən və ardıcıl olaraq yenidən ziddiyyətə girən tərəflərdir. Əksliklər tamların və sistemlərin rüşeymləridir. Əksliklər ziddiyyətdə olmaqla, proseslərin səbəbkarı kimi meydana çıxır.

Dialektikanın hər üç əsas qanunlarına uyğun olaraq, əksliklər paralel, ardıcıl və

perpendikulyar münasibətlərdə olurlar [14, s.78].

Fəlsəfi qənaətə görə, “...bizi əhatə edən son dərəcə çoxcəhətli aləmdə əks xassələr, qüvvələr və meyllər aydın görünür və mühüm rola malik olurlar. Əks başlanğıclar nəinki yan-yanə mövcuddur, həmçinin qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə bağlıdır, eyni bir predmetdə, yaxud hadisədə meydana gəlir, bu və ya digər şeyin, və yaxud prosesin müxtəlif cəhətlərini təşkil edirlər” [31, s.202].

Əkslik dünyanı “silkələyir”, hərəkətə gətirir. Predmetlər, hadisələr, proseslər arasında fərqlilik yaranır. Fərq əksliyin komponentlərindən birini bildirən kateqoriyadır, tamın inkişafıdır. Fərq bir quruluşda yaxud mənada var olan xüsusiyyətin digər formaya keçməsi sayəsində yaranır və bu zaman qarşılaşdırma və müqayisəyə yol açılır.

İngilis dilində frazeoloji vahidlər və onların semantikasını istiqamətində xeyli sayda əsərlər yazılmışdır. İlk növbədə əsl ingilis mənşəli frazeoloji birləşmələr nəzərdən keçirilmişdir. Əsl ingilis mənşəli frazeoloji vahidlərin adətən müəllifi bəlli deyil. Bu, xüsusilə atalar sözlərinə aiddir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti xalqın təfəkkürünün məhsuludur. Belə ifadələr özündə ingilis xalqının müdrikliyini, mənəviyyatını və dil duyumunu əks etdirir. Frazeoloji birləşmələrin bir çoxu ingilis xalqının adət və ənənələrini, tarixi ilə əlaqədar müəyyən faktları ifadə edir. Məsələn, *with (by) bell, book and candle - birdəfəlik, həmişəlik.*; *due to the boo, quench the candle, ring the bell! (kilsədən ayrılarkən belə səsləndirilmişdir).* *to beat the air (the wind) - boş yerə zəhmət çəkmək, lazımsız yerə güc sərf etmək, xəlbirlə su daşımaq.* Orta əsr adətinə görə, rəqibin duələ gəlməməsi ilə qalib sayılan tərəf silahını havada yelləyərdi (*to lift into shape - görkəmə salmaq, adam etmək*). İngiltərədə belə bir inam var idi ki, ayı balaları dünyaya gələndə formasız olur və sonradan valideynləri onları yalayaraq formaya salır.

Ümumiyyətlə, antonimlik, o cümlədən frazeoloji antonimlik həm praktik, həm də nəzəri istiqamətlərdə nəzərdən keçirilmiş, bu sahədə lüğətlərdən (A.B.Кунин, 1956; A.B.Kunin, 1967; В.П.Жуков, А.И.Молотков, А.И.Федоров, 1967; Peter Mark Roget, 1852; W.J.Vall, M.A.A., 1958) frazeoloji antonimlərin nəzəri problemləri əsas anlayış səviyyəsində, paradigmatik və sintaqmatik münasibətlər

çərçivəsində seçilmişdir.

İngilis dilinin materialları əsasında frazeoloji antonimlərin struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətləri, bu cür antonimlərin sinonimlik münasibəti və variantları da tədqiq edilmişdir.

Əsl ingilis mənşəli frazeoloji birləşmələrin bir qismini müxtəlif əsərlərdən götürülmüş sitatlar təşkil edir. Bir müəllif tərəfindən müəyyən əsərdə işlədilmiş birləşmə tez-tez işlənərək tədricən məşhurlaşır və nəticədə birləşmə kimi dilə daxil olur. Məsələn, Con Milton: *Better to reign in hell than serve in heaven* (Cənnətdə nökrə olmaqdan daha, cəhənnəmdə padşah olmaq yaxşıdır; başqasının süfrəsinin pişiyi olmaqdan daha, öz süfrənin şiri ol); *Darkness visible* (zülmət qaranlıq; göz-gözü görmür); L.Allegro: *Every cloud has a silver lining* (Allah qapının birini bağlayanda, o birini açır; yaman günün ömrü az olar).

Göründüyü kimi, göstərilən əsl ingilis mənşəli frazeologizmlərin əksəriyyətində zidd mənalar üstünlük təşkil edir.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ingilis dili üzrə frazeoloji əkslik məsələlərinə N.Amosova, A.Kunin, M.Mixaylov, S.Jones, D.Dobrovolski, V.İvanova, E.Borovix, M.Sidorenko, Y.Buryak, E.Miller, A.Molotkov, N.Alefirenko, L.Zolotix, Y.Fedosova, Q.Volkotrub, E.Mardiyev, A.Novikov, M.Lvov, D.Doktoreviç, A.Amirova, V.Teliya, M.Turapina, T.Fedulenkova, B.Xoşovskaya, İ.Qunçenko, O.Mateşvili, İ.Kudryatseva, T.Medvedeya, S.Anşakova və başqaları toxunmuşlar, müəyyən işlər görmüşlər. Bu o demək deyildir ki, bu sahədə olan məsələlər həll edilmiş və bu problemə qayıtmağa ehtiyac yoxdur. Əlbəttə ki, belə deyil. Hələ bu sahədə aydınlaşdırılması vacib olan məsələlər çoxdur. Bu sahədə tədqiqatlar davam etməlidir.

Linqvistikada frazeoloji əkslik probleminin öyrənilmə tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, bu məsələnin tədqiqi tarixi o qədər də uzaqlara gedib çıxmır. Əvvəlcə frazeoloji lüğətlər tərtib edilmiş, sonra isə tədqiqatlar aparılmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya dillərində ən çox rus dilinin frazeologiyasına dair xeyli sayda əsərlər mövcuddur.

Linqvistikada frazeologiyadan bəhs olunan monoqrafiyalarda frazeoloji əkslik

(antonimlik) məsələsinə də yer ayrılmışdır. Frazeoloji çoxmənalılıq, frazeoloji omonimlik və frazeoloji sinonimliklə yanaşı frazeoloji antonimlik məsələləri də tədqiqata cəlb edilmişdir. Frazeoloji əkslik məsələsinə ayrıca dərs vəsaitləri həsr edilib ki, bu da tədris məqsədi daşmışdır.

Mövcud tədqiqatlarda hansı məsələlərin çözüldüyünü frazeoloji antonimləri tədqiq edənlər öz işlərində onların daxili mahiyyətini, ümumi məna (zidd, əks məna) əsasını müəyyənləşdirmək məsələsini ön plana çəkmişlər. Haqlı olaraq tədqiqatçılar bu xüsusda dilin məna əsasını təşkil edən təfəkkürün ümumiliyinə də diqqət yetirmişlər.

Bununla birlikdə, antonimlik problemi semantik əlaqə və dildaxili sistem münasibətləri aspektində semantikanın mühüm problemlərindəndir. Bu planda antonimlik kifayət qədər öyrənilməmişdir. Həm antonimliyə, həm də frazeologiyaya aid tədqiqatlar çoxdur. Ancaq hər iki anlayışın qovuşduğundan yaranmış frazeoloji əkslik məsələləri zəif öyrənilmiş, monoqrafik tədqiqatlar az aparılmışdır. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əkslik tərəfləri açılmamış, bu məsələ üzrə nəzəri problemlər qaldırılmamışdır. Bunlar açılsa həm antonimlərin, həm də frazeologiyanın sistem kimi münasibətləri aydınlaşar, bu sahələrdə tədqiqatlar davam edər. Bizə elə gəlir ki, dayanıqlı frazeoloji vahidlər arasında paradigmatik və sintaqmatik münasibətlər öyrənilməli, əks tərəflərin struktur-semantik inkişafı izlənilməlidir. Frazeoloji əksliyin təhlili nəticəsində hər bir frazeoloji vahidin ayrıca struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətləri açılır. Bu problemi öyrənməklə ümumən frazeoloji semantika, o cümlədən frazeoloji sinonimlik və frazeoloji variantlığın da mahiyyətini yaxşı dərk etmək olar.

Başqa əksliklər kimi, frazeoloji əkslik də müəyyən ölçüyə malikdir. Bu cür əksliklər dialektikanın üç əsas qanununa müvafiq olaraq, paralel, ardıcıl və perpendikulyar olurlar. Onların ayrılan və birləşən tərəfləri olur. Bir varlığı əks etdirən əkslik ilə digər varlığı əks etdirən əkslik yeni ziddiyyətə girirlər. Frazeoloji əkslik müəyyən gerçək tərəflər, ziddiyyət isə bu tərəflər arasındakı münasibətdir. Eləcə də, hər bir səviyyə spesifik yeni əksliklərə və uyğun ziddiyyətlərə malikdir. Frazeoloji əksliyin başlıca funksiyası prosesə və inkişafa qoşulmaqdır, deməli inkişaf

tezliyində göstərilən formalara diqqət etməklə, əksliklərin əsası olan cütlüklərin təsnifatını aparmaq olar:

1) daimi varlığı və təbiətin daxili ziddiyyətlərini əks etdirən frazeologizmlər: mütləq və nisbi frazeoloji əksliklər;

2) sistemləri və inkişaf prosesini yaradan frazeoloji cütlüklər: daxili və xarici frazeoloji əksliklər.

Frazeoloji əkslik sahəsində konsepsiya əsasən belə müəyyənləşdirilmişdir:

1) ingilis dilində sərbəst söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlər əsas dayanıqlı, sabit frazeoloji vahidlərə uyğundur;

2) frazeologizmlər dil vahididir, amma sabit frazeoloji vahidlər fərdi yaradıcılıq məhsuludur;

3) frazeoloji vahidlərin struktur-semantik sabitliyi, möhkəmliyi struktur-semantik modellər yarada bilmir;

4) semantik sabitlik, invariantlıq bütöv və hissələrlə başqa cür dərk edilir, yenidən mənalandırma, qiymətləndirmə ortaya çıxır;

5) leksik sabitlik və s. nəinki komponentlərin dəyişməsinə imkan yaradır, həm də frazeoloji variantlıq çərçivəsində sinonim strukturu leksik invariantlarla saxlayır;

6) sintaktik sabitlik və s. söz sırasını sabitləşdirir, normativ variantları dəyişir.

Bu konsepsiyalar göstərir ki, minimal sabitlik frazeologizmləri təyin edir. Əlbəttə ki, bu konsepsiyada, ümumiyyətlə, çatışmayan cəhətlər də var, bunlar hələ frazeoloji əkslik probleminin “dərin strukturu”nu üzə çıxarmaq iqtidarında deyildir.

Ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikirlərinə istinad edək: M.F.Çernov yazır ki, *“frazeologizmlərin antonim paradigmaları kəmiyyət etibarilə sinonimlərdən az olsa da, üslubi-funksional planda onlar heç də az əhəmiyyətli və az ifadəli deyildir. Frazeoloji antonimlərin aktiv mənimsənilməsi və onlardan ağıllı istifadə olunması həm şifahi, həm də yazılı nitqi zənginləşdirir”* [150, s.20].

Rus dili frazeologiyasının əsaslarını hazırlamış A.I.Molotkov yazır: *“Əks qütblü mənalar təşkil edən frazeologizmlər olaraq, özlərinin struktur baxımından eyni formada təşəkkül tapması və onların komponent baxımından tərkiblərinin tam oxşar olması həmin antonimlik təşkil edən frazeologizmlərin leksik mənalarının əhatə*

dairəsi ilə eyni mənalı, bir başqası ilə çoxmənalı və s. mənalı frazeologizm ola bilər” [118, s.65].

Sonuncu vəziyyət öz növbəsində belə bir nəticəyə gətirib çıxara bilər ki, bu planda qarşılaşdırılan frazeologizmlər bütün mənalara görə antonimlik təşkil etməyib, o mənalardan yalnız birinə və ya bir neçəsinə görə antonimlik təşkil edə bilər. Yalnız o mənalardan biri antonimlik münasibətində olur. Frazeologizmlərin antonimlik münasibətləri həmişə ayrı-ayrı götürülmüş vahidlərin münasibəti ilə uyğunluq təşkil edir, bu cür antonimlərin istifadə formalarının münasibəti, müxtəlif frazeologizmlərin işlənmə formalarına olan münasibət kimidir.

Frazeoloji antonimlərin komponent tərkiblərinin tam oxşarlığının qeyri-mümkünlüyü və onların leksik mənalara qarşılaşdırılması sadəcə olaraq fərqli olmayıb, eyni zamanda qarşılaşdırılan mənalara, antonimlik təşkil edən frazeologizmləri omonimlik təşkil edən frazeologizmlərdən fərqləndirir.

A.İ.Molotkov fikrini davam etdirərək yazır: *“Frazeologizmlərin antonimliyini ayrı-ayrı dil vahidləri olaraq eyni zamanda öz tərkiblərinə daxil edən sözlər və frazeologizmlərin kontekstlərinin antonimliyi ilə qarışdırmaq olmaz”* [118, s.163].

Frazeoloji antonimlik, frazeoloji omonimlik geniş fenomendir. Frazeoloji antonimlərin aşağıdakı fərqli əlamətləri vardır:

- a) əks, zidd leksik mənalara;
- b) komponentlərin tərkibinin bir-biri ilə oxşar olması;
- c) eyni struktur təşkil etməsi.

Məsələn, *dolu cib - boş cib (full pocket-empty (free) pocket)*, *öz ağı ilə yaşamaq - başqasının ağı ilə yaşamaq (to live with their own - to live with agony of life)*.

Frazeoloji antonimlərin özünəməxsus paradigmatları vardır. Ona görə də müasir mərhələdə antonimlərə (istər leksik, istərsə də frazeoloji) paradigmatik hadisə kimi baxılır. Antonim paradigmatların kvantitativ tərkibinin strukturu belədir: 1) söz + söz; 2) söz + sərbəst söz birləşməsi; 3) sərbəst söz birləşməsi + sərbəst söz birləşməsi.

Antonim paradigmatlar nitq hissələri ilə ifadə olunur. Məsələn, zaman anlayışlı *“beginning-ending”* antonimlərini götürək. Bunlar frazeoloji əksliklərdə oppozisiya

yaradır. Məsələn, *to take rise from (in) smth./to be traced back to smth.* - *başlanğıc götürmək*; *to start with/for a start/for now/for the time being* - *başlanğıc üçün*; *to nip in the bud* - *başlanğıcda boğmaq (susdurmaq, sakitləşdirmək)*; *since the first nail was hammered/from the very start of construction* - *başlanğıcdan*. *At the eleventh hour/if the worst comes/in the nick of time* - *son anda*; *to be saved by the bell* - *son anda xilas edilmək*; *stirup-cup/one for the road* - *son badə (getməmişdən öncə axırncı badə barədə)*; *to pay the last honours to someone/to show the last respects to someone* - *son borcunu vermə (ölü ilə vidalaşmaq)*; *the last drop which overflowed the cup/it is the last straw that breaks the camel's back* - *son damla (bir kəsin artıq dözüümü yoxdur)*; *to the bitter end* - *son damla (damcı) qanına qədər (axırncı nəfəsə qədər)*; *to drain the cup of bitterness to the dregs* - *son damlasına qədər acılığın piyaləsini içmək (çox əziyyətlər çəkmək, çətinliklər görmək, əzab çəkmək)*; *to give someone or smth. a hostile reception/to rise up in arms about smth.* - *son dərəcə pis qarşılamaq (çox pis qəbul etmək)*; *an interminable story* - *son dərəcə uzun söhbət*; *arranged for the best/in the best way possible/never better* - *son dərəcə yaxşı*; *an endless road* - *son dərəcə uzun yol*; *a swan song* - *son əsər*; *the last card* - *son güman gələn yer*; *to be on your last legs* - *son günlərini yaşamaq (ölümünə yaxın olmaq)*; *not to grudge one's last shirt of someone/to share one's last shirt with someone* - *son köynəyini çıxarıb vermək (açıqürəkli, əlindən gələnə əsirgəməmək)*; *till final victory/to be game to the last* - *son qələbəyə qədər (istənilən nəticəyə kimi)* və s. [59, s.109].

Əksliyin linqvistik kriteriyaları, semantik ümumilik, semantik polyarlıq məsələləri və s. A.Alexinanın dərş vəsaitində araşdırılmışdır [38, s.128].

Polyarlaşma nədir? - Dialektikanın müsbət və mənfi bağlı yüklərinin bir-birinə əks istiqamətdə yerini dəyişməsi hadisəsi polyarlaşma adlanır [60, s.14].

“Polyarlıq” termini lüğətlərdə verilməsə də, bu termin “zidd mənaların qütbləşməsi” anlamını verir. Bunları da antonim sözlər və antonim frazeoloji ifadələr yaradır. Polyarlaşma - qütbləşmə deməkdir. Antonim frazeoloji vahidlərdə belə qütbləşmə mövcuddur. Bu fikri linqvistik vahidlərə də aid etmək olar. Məs: *clear as day (perfectly intelligible)*- *clear as mud (not particularly lucid)* və s.

A.Alexinanın fikrincə, antonim frazeoloji vahidlər əks mənəlilik, bir sintaktik

modeldə cəmləşdirir və bir leksik əhatədə - distribusiyada hala gətirir. Qarşı-qarşıya qoymaq üçün əks mənası olan, bir sintaktik modeldə işlədilən, eyni leksik əhatədə birləşən, bir distribusiyalı frazeologizmlər antonim frazeoloji vahidlərdir [38, s. 54].

Son illər ingilis dilinin frazeologiyasına yeni aspektdən yanaşılır, tədqiqatçılar birləşmənin tərkib hissələrini; komponentlərin (implisit və eksplisit komponentlərin) semantikasını [104, s.178; 82, s.15; 117, s.23]; nitq hissələrinin frazeoloji tərkibdə aktivliyini [111, s.48]; frazeoloji variantların struktur-semantik parametrlərini [110, s.16]; leksik və frazeoloji antonimliyin təbiətini [112, s.18]; frazeoloji sfera səviyyəsində üslubi inversiyanın vəziyyətini [129, s.27]; frazeotematik sahənin durumunu [144, s.18]; əksliyin idiomatikliklə ifadə yollarını [153, s.22] və s. nəzərə alırlar.

Bu və ya başqa tədqiqatlarda psixoloji proseslər frazeologiya ilə kodlaşdırılır. Xüsusən də, insan xarakterini ifadə edən frazeoloji əkslik məsələsi qabardılır.

Ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində frazeoloji antonimlər frazeoloji sinonimlərlə sıx əlaqədə olduğu üçün cütlüklər arasında əsas fərqlər-inteqrasiya olunmuş əlamət göstərilir. Bir ümumi xüsusiyyət polyarlıq xüsusiyyətini müəyyənləşdirir. *“Frazeoloji antonimlərə xas olan başlıca xüsusiyyətlərdən biri onların polyar xarakter daşmasıdır”* [85, s.14].

Bu hadisənin mahiyyətini müəyyənləşdirən tədqiqatçıların fikrincə, frazeoloji əkslik hadisəsi sözün antonimliyindən çox yüksək səviyyədə dayanır. Onun özünəməxsus komponentləri qarışıq məna kəsb edir, ümumi frazeoloji məna komponentlərin mənasında əks olunur. Frazeoloji antonimlərdə həmin əlaqə qabarıq formalarla əhatə olunur [43, s.17].

E.N.Miller yazır ki, *“frazeoloji vahidə məxsus əsas göstərici antonimlərin, antonim kontekstlərin tərkibində istifadə olunmasıdır...”* [113, s.93].

Frazeoloji əkslik məsələləri linqvokoqnitiv yanaşmada öyrənilir. Bəllidir ki, dil vasitəsilə insan beynində əks olunan bilik sisteminin alt və üst səviyyələri ilə qavranılması və kateqoriyalaşdırılması koqnitiv linqvistikanın araşdırma prinsiplərinin cəmi kimi dərk edilir. Bu prinsipi gözləyən tədqiqatçılar əkslik kateqoriyasının, eləcə də frazeoloji əksliyin koqnitiv əsaslarını müəyyənləşdirmək

məsələsini qabardılar. Çünki bu məsələ hafizə psixologiyası ilə birbaşa bağlıdır. Fikrimizcə, frazeoloji əksliyin modeli insan hafizəsində yerləşdirilir. Məsələn, Y.A.Buryak yazır: *“Sema strukturu analizi” vasitəsi ilə ziddiyyət kateqoriyasının koqnitiv əsaslarının, onları qarşılaşdıran frazeoloji mənaların uyğun (ümumi) olmasının aşkar edilməsi və əks qütblü, minimal məna elementlərinin (zidd) olmasının aşkar edilməsi baş verir. Başqa sözlərlə desək, frazeoloji antonimlik problemi koqnitiv – semasioloji analiz səviyyəsində, yəni onun digər mərkəzində dayanan oppozisiya, elə o şəkildə də həll edilməlidir: a) kateqorial (çox tezlikli) semantika sferasında b) koqnitiv-intensial xarakteri (frazemlərin daxili səviyyəsi formasında) c) qarşılaşdırılan frazemlərin sema strukturu səviyyəsində”* [63, s.3].

Müasir linqvistik metodologiya dilin əsas struktur təşkilində sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlərin rolunu dərinlən qiymətləndirir. Sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər bu dilin bütün struktur səviyyələrində ontoloji vasitə kimi özünü göstərir. Bu baxımdan frazeoloji əkslik sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlərin fonunda tədqiq edilir. *“Dil elə qurulmuşdur ki, danışan fikrini ifadə edərkən bu və ya digər sözü onun daxil olduğu, semantik cəhətdən yaxın olan sözlərin içərisindən seçir və müvafiq sözlərlə əlaqələndirir. Buna uyğun olaraq dinləyən eşitdiyi sözləri mənaca yaxın sözlərlə tutuşdurur və verilən informasiyanı dəqiq anlayır. Bu, dildəki sözlər arasındakı iki əlaqə forması sayəsində mümkün olur: şaquli əlaqə (paradiqmatika), üfüqi əlaqə (sintaqmatika). Paradiqmatik əlaqədə sözlər müəyyən semantik əlamətə, ümumiliyinə görə birləşir. Sintaqmatik münasibət paradiqmatik əlamətləri reallaşdırır, onların xətti düzülüşünü təmin edir. Ümumən eyni paradiqmaya daxil olan dil vahidləri sintaqmatik münasibətdə olduğu sözlərə uyğun gəlir. Sözlərin paradiqmatik xüsusiyyəti ilə sintaqmatik xüsusiyyətləri arasında qanunauyğun əlaqə özünü göstərir”* [25, s.19].

Bu fikrə münasibətimiz əlbəttə ki, müsbətdir, ona görə ki, frazeoloji əkslik məsələsi mütləq bu iki əlaqənin, münasibətin fonunda öyrənilməlidir. Tutuşdurulan, qarşı-qasıya gələn komponentlərin zidd mənaları açılmalıdır. Həmçinin də antonimlik idiomatik sferada paradiqmatik münasibətlər çərçivəsində gerçəkləşir. Paradiqmatik münasibətlər dilin frazeoloji sisteminə də tətbiq olunur. Bu zaman: 1) frazem

tərkibində leksik tərkibin variantlılığı meydana çıxır; 2) sinonim və antonim münasibətlərin xarakteri açılır; 3) frazemlərdə çoxmənalı hissələrin mənası nəzərə alınır; 4) tematik sıra - frazemin ümumi referent münasibəti formalaşır.

Frazeoloji antonimlər prinsipial cəhətdən leksik antonimlərdən fərqlənir. Bu fərqlilik tədqiqatlarda vurğulanır. E.Miller həm leksik, həm də frazeoloji antonimlərin təbiətini ayrı-ayrılıqda fərqləndirə bilib [112, s.97].

L.A.Novikov sözügedən məsələdən belə bəhs edir: *“Leksik antonimlərdə əks mənalar arasındakı semantik münasibət formal cəhətdən sözlər vasitəsi ilə ifadə olunur, mətdə əks qütbü realizə edir. Əksliyin mahiyyətində tərəflərin bir-birinə qarşı durmağı, qarşı-qarşıya gəlməyi və onun polyar təyini dayanır”* [123, s.144].

Tədqiqatlarda antonimliyin inkarlıqla ümumi və fərqlənən əlamətləri aydınlaşdırılıb, onların genetik xüsusiyyətləri göstərilib [103, s.68].

Əksliyin semantik təhlili tədqiqatlarda ön plana çəkilib. Ə.H.Hacıyeva monoqrafiyasında somatik frazeoloji antonimlərə də ayrıca yer ayırmışdır. Müəllif belə antonimlərin xarakterik əlamətləri haqqında geniş məlumat verə bilmişdir. O, *“ingilis dilində antonim somatik frazeoloji birləşmələri iki yerə ayırır: 1) tək-mənalı somatik frazeoloji vahidlərin antonimliyi; 2) əsas sözü eyni olub, quruluşuna və feil komponentlərinin leksik mənasına görə fərqli səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlərin antonimliyi”* [15, s.149]. Ə.H.Hacıyevanın fikrincə, ingilis dili frazeoloji vahidlərinin bir növü də somatizmlərin bəzilərinin omonim mənalı frazeoloji vahidin mənalarından birinə qarşı olmasından ibarətdir. Lakin belə antonimlik ingilis dilində çox məhduddur. Bu da somatik antonim frazeoloji vahidlərin özlərinin məhdud olması ilə əlaqədardır. Daha sonra müəllif fikrini davam etdirərək yazır ki, *“tərkibində əks mənalı leksik mənalı vahidlərə malik olub quruluş cəhətdən fərqlənən, komponentləri tam üst-üstə düşməyən somatik frazeoloji antonimlər əhatə etdiyi məna qruplarına görə müxtəlifdir. Belə ki, antonimlik təşkil edən somatik frazeologizmlərin birinin bir mənası, digərinin isə bir neçə mənası ola bilər. Lakin bir neçə mənası olan somatik frazeologizmlər isə yalnız bir mənada antonim münasibətdə ola bilər”* [15, s.152].

Ə.Hacıyeva somatik frazeoloji antonimlərin bir sıra keyfiyyətlərini (hərəkət,

kəmiyyət, məsafə, əhval-ruhiyyə, hərəkətin tərzü və s.) ingilis dili nümunələri əsasında müəyyənləşdirmişdir [18, s.147].

Mövcud araşdırmalarda ingilis dilinin antonim frazeologizmləri digər dillərin frazeoloji əkslikləri ilə tutuşdurulur, müqayisə edilir, oxşar və fərqli əlamətlər ayırd edilir.

Dildə frazeoloji antonimlərdən üslubi vasitə kimi də geniş istifadə edilir. Xüsusən də, bədii əsərlərdə frazeoloji antonimlər vasitəsilə kontrast, müqayisə, təzad və s. yaradılır. Dünyanın gerçək əksliyi bu üslubi fiqurlarla əks olunur. Frazeoloji sferada üslubi inversiyanın yaratdığı mənzərə araşdırmalarda öz əksini tapır. Bu kimi məsələlərə də tədqiqatlarda müəyyən qədər yer ayrılmışdır [55, s.12].

Frazeoloji antonimlər diaxron planda tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Antonimlik təkcə frazeoloji vahidlərdə deyil, atalar sözü və məsələlərdə (pəremik vahidlərdə), cümlələrdə də geniş əks olunur. Struktur-semantik və eyni zamanda kulturoloji aspektdə bu məsələlərə də müəyyən qədər yer ayrılmışdır [61, s.38].

Düzdür, tədqiqat ingilis dilinin frazeoloji əksliklərinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunub. Amma bununla belə, tədqiqat Azərbaycan mühitində aparıldığı üçün Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələnin tədqiqi vəziyyətinə də nəzər yetirmişik. Həmçinin də ingilis dilində verilmiş frazeoloji əksliklərin Azərbaycan dilində qarşılığının göstərilməsi də bu tədqiqat işinin əsas məğzini təşkil edir.

Azərbaycan dilçiləri də antonim frazeoloji vahidlər haqqında ayrıca bir əsər (monoqrafik əsər) yazmasalar da, məsələnin mahiyyətini şərh etməyə çalışmışlar.

Azərbaycan dilçisi H.Bayramov antonim frazeoloji vahidlərin mənasını əsas götürərək, onları iki qrupa ayıraraq araşdırmışdır: 1) təkmənalı frazeoloji vahidlərin antonimliyi; 2) omonim frazeoloji vahidlərin mənələrindən birinə qarşı təkmənalı frazeoloji vahidin antonimliyi.

Müəllif hər iki qrupa məxsus frazeoloji vahidlərin bir sıra növlərini araşdırmışdır. [5, s.102].

Azərbaycan dilçisi N.Seyidəliyevin nöqtəyi-nəzərincə, antonim leksik vahidlər kimi frazeoloji vahidlər də bir-birinə zidd olan ifadələrdir [30]. Antonim frazeologizmlər semantik-qrammatik və struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik

olduğuna görə, onlar frazeoloji sintaktik antonimlik kimi çıxış edir. Bunlar çox zaman bir cümlə tərkibində mənanı açıqlayır, ya da dalbadal gələn cümlələrdə hadisələrin gedişində əlaqə yaradır: Məsələn; *Mən səni göydə axtarırdım, yerdə tapdım (yerdə əlimə düşübsən); yerin altını da bilir, üstünü də.*

N.Seyidəliyev frazeoloji antonimləri quruluşuna görə fərqləndirirsə [30, s.208], Azərbaycan dilçisi H.Həsənov komponentləri nəzərə alaraq frazeoloji antonimləri 3 qrupa ayırır: 1) birinci komponentləri antonim, ikinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər; 2) ikinci komponentləri antonim, birinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər; 3) hər iki komponenti antonim olan frazeologizmlər [18, s.235].

Q.Mahmudovanın fikrincə, antonimliyin birinci şərti əksmənalılıqdır, ikincisi isə leksik-qrammatik xüsusiyyətlərin həmcinsliyidir. Leksik antonimliyə aid olan bu şərtləri, sözsüz ki, frazeoloji antonimliyə də aid etmək olar. Antonim komponent əks mənalı sözlər əsasında formalaşır (fikri təmiz-fikri dumanlı/fikri dağınıq) [23, s.221].

Türk dillərinin frazeologiyasını müqayisəli öyrənən M.Mirzəliyeva yazır: *“Frazeoloji omonimlərə nisbətən frazeoloji antonimlər dildə daha çox işlənir. Əks mənalı leksik mənalara malik olub, quruluş cəhətdən fərqlənən, komponentləri tam üst-üstə düşməyən frazeoloji antonimlər əhatə etdiyi məna qruplarına görə heç də eyni deyildir. Belə ki, antonimlik təşkil edən frazeoloji vahidlərdən birinin bir mənası, digərinin isə bir neçə mənası ola bilər. Lakin sonuncunun əvvəlkindən fərqi onun yalnız bir mənada antonimlik münasibətinin mümkünlüyüdür”* [26, s.134].

Tədqiqatlarda əksliyə fəlsəfi kateqoriya kimi baxılmış, əkslik antonimliyin semantik əsası kimi nəzərdən keçirilmiş, antonimlik hadisəsi əksliyin başlıca ifadə vasitəsi kimi tədqiq edilmiş, antonim və antonimlik anlayışları fərqləndirilmiş, onların sintaqmatik və paradigmatik aspektləri və s. öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlara baxmayaraq, ümumən, əkslik və onun elementlərinin əlaqələndirmə prinsipləri, frazeoloji antonimlik münasibətlərinin sistem-semantikasi, əkslik münasibətlərinin kateqorial mahiyyəti və s. məsələlər də ingilis dilinin zəngin materialları əsasında daha geniş təhlil olunmalıdır.

Bununla yanaşı, frazeologiyada yeni bir araşdırma-öyrənilmə konteksti formalaşdırılmaqdadır: prospektiv, retrospektiv, perspektiv və interospektiv müstəvi.

Sözgedən yönüm koqnitiv dilçiliyin əsas linqvistik prinsiplərindən biri olaraq da qiymətləndirilə bilər [28, s.21]. Burada əsasən ingilis dilinin frazeoloji xüsusiyyətləri öyrənilir və ingilis dilinin zəngin materialları əsasında daha geniş təhlil olunur.

1.2. Frazeoloji əksmənalılığın müəyyənləşdirilməsi

Əksmənalılıq semasiologiyanın obyektini kimi həm leksikologiyada, həm də üslubiyyatda öyrənilən bir elm sahəsidir. Bu elm sahəsi, əsasən, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli söz və birləşmələrdir. Məsələn, *at any hand (hər ehtimala qarşı) - at no hand (heç vaxtlə); to put one's neck into a noose (öz-özünü tələyə salmaq) - to save one's neck (canını qurtarmaq) və s.*

Əşya və hadisələr arasında iki cür ziddiyyət mövcuddur: daxili və xarici. Müxtəlif əşya və hadisələr arasında olan ziddiyyət xarici, əşya və hadisələrin öz mahiyyətindəki ziddiyyət isə daxili ziddiyyətdir. Daxili ziddiyyət əsasında bir hadisənin bir-birinə əks və zidd cəhətləri yaranır. Əşya və hadisələrə xas olan daxili ziddiyyətləri onların əks və zidd cəhətlərini qarşılaşdırmaq yolu ilə aşkar etmək olar [20, s.148].

Məfhumlar bir-birindən həcmələrinə görə fərqlənirlər. Ziddiyyətli məfhumlarda iki cəhət özünü göstərir: əks və zidd.

Məfhumların zidd cəhətləri məzmunca bir-birini inkar edir. Bunlarda keçid, aralıq pillə olmur, onların əks cəhətləri isə məzmunca bir-birini inkar etmir, aralıq, keçid pillə olur. Məsələn, *head in the clouds - down to earth* yaxud da *both feet on the ground*. Bu frazeoloji birləşmələr bir-birilə əks mənə daşısalar da, ikincisi aralıq birləşmədir. Tərcüməsinə fikir verək: huşsuz olmaq, ətrafında olanlardan xəbəri olmamaq birləşmələrinin əksi olan *to be down to earth//to have both feet on the ground* birləşməsi göstərir ki, “ətrafında baş verənlərdən xəbəri olmayan bir kəs artıq təəccüblənmiş və ətrafa real gözlə baxır” mənalarını verir. Məsələn, “*You can go to Susan for advice, she will give you practical solution to your love life, because she is out of touch with the reality around her, her head is down to earth*” [193, s.270].

Frazeoloji birləşmələrin ziddiyyətlərinin ancaq əks cəhətləri dildə işlədilən antonim termini ilə ifadə oluna bilər. Çünki onların məzmunu antonimlərə uyğun gəlir. Belə ki, antonim əks ad (anti - əks, onoma - ad) deməkdir, yəni əks mənəli söz və birləşmələr antonim adlanır. Antonim həyatın özündəki ziddiyyətləri əks etdirmək üçün yaranmışdır. Təfəkkürdə əks anlayışlar olduğu kimi, dildə də əkslikləri ifadə etmək üçün söz və birləşmələr mövcuddur.

Antonim frazeoloji birləşmələrin əks cəhətləri arasında mahiyyətə bir yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq müxtəlif kateqoriyalara aid olan frazeoloji birləşmələrin müxtəlif əks cəhətləri ilə əlaqədardır. Əlbəttə, mənanın özü də ziddiyyətlidir. Məna həm zidd, həm də əks cəhətləri əks etdirir.

Ziddiyyətli əks mənəli frazeoloji birləşmələr obyektiv gerçəkliyin bir sahəsinə aid olur. Dildə işlədilən antonim frazeoloji birləşmələr məfhumlarla da əksi inikas edən ziddiyyətlərlə bağlıdır. Əşya və hadisə, məfhum və məfhumların daxili ziddiyyətləri olmasa, dildə antonimlik də mövcud olmaz.

Frazeoloji antonimlər dedikdə, sadəcə onların komponentlərinə inkarlıq şəkilçilərini əlavə etməklə ifadə olunan qarşılaşdırma yox, kəmiyyət, keyfiyyət, an, məkan və s. məzmunlu frazeoloji birləşmələrin qarşı-qarşıya qoyulması ilə əks mənə ifadə etməsi başa düşülür.

Antonimliklə inkarlıq eyniləşdirmək olmaz. Çünki, antonim əks adla (iki söz və birləşmələrlə) ifadə edildiyi, inkarlıq eyni söz və birləşmənin müxtəlif, əks halda işlənməsidir. Deməli, frazeoloji antonim termini əks mənəli frazeoloji birləşmələr üçün səciyyəvidir. Frazeoloji birləşmələrin komponentləri təsdiq və inkar formalarda işlənən eyni köklü sözlər arasında da ziddiyyət olur, lakin həmin komponentlər bir-birilə antonim olmur, çünki tərkibdə inkar şəkilçili eyniköklü sözlərlə ifadə olunan əks mənə həmin sözlərin öz leksik mənəsi ilə deyil, onlara əlavə edilən şəkilçilərlə bağlıdır. Belə ki, tərkibin komponentlərinə əlavə olunan şəkilçi frazeoloji birləşmənin daxili mənəsini nə dəyişir, nə də onda əks cəhətləri aşkara çıxara bilər. Məsələn, *to mind one's own business* (öz işi ilə məşğul olmaq) birləşməsini *to mind one's own businessless* kimi işlətsək, eyni frazeoloji birləşmənin əksliyi deyil, inkarlıq alınacaq. Amma *to stick one's nose in* dedikdə *to mind one's own business* frazeoloji

birləşməsinin əksi alınır. Antonim birləşmə birbaşa, hətta kobud şəkildə də işlənir və sosial vəziyyəti eyni olan insanlar arasında təsadüf olunur, *burnunu bir yerə soxmaq* kimi kobud bir ifadə alınır. İnkâr şəkilçilər komponentlərə əlavə olunduqda onları məzmunca inkâr edir [1, s.175].

Dilçilikdə antonim və antonimlik bəzən bir-birinin eyni kimi götürülür. Antonimlər bir-birinə mənaca əks olan söz və birləşmələri bildirirsə (məsələn, *on the wagon (içkini tərgitmək) - Peter used to drink alcohol to excess but now he doesn't drink anymore, he is on the wagon), amma off the wagon (aludə olmaq) - He is off the wagon, he can't abstain from drinking (əl çəkə bilmir)*, onların arasında bir ümumilik olsa da, onlar başqa-başqa anlayışlar olub, müxtəlif məqsədlər üçün işlədilir.

Antonimlik isə həm antonim söz birləşmələri, həm də inkâr şəkilçili eyniköklü söz və birləşmələri də bildirir. Məsələn, *blue collar worker (yaşayışını güclə təmin edən fəhlə) - white collar worker (kontor işçisi); yaxud da, open mind (keep an open mind) (qərəzsiz, zəkali, vicdanli) - close minded (vicdansız, qərəzli və s.); to take care (ehtiyatlı olmaq, ölçü götürmək) - not to take care (ölçü götürməmək, ehtiyatsız hərəkət etmək); to lose one's face (adını batırmaq) - to save one's face (abrını gözləmək) və s.*

Frazeoloji antonimlərlə frazeoloji antonimlik funksiya yaradan frazeoloji birləşmələrin məzmununda təzadlıq yaratmaq baxımından oxşarlıq olsa da, onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Belə ki, antonimə nisbətən antonimlik anlayışı genişdir. Frazeoloji antonimlər ancaq onların mənası ilə əlaqədardırsa, frazeoloji antonimlik antonim və antonim olmayan söz və birləşmələr, ifadələr, məcazi mənalar, təzadlı situasiyalarla, kontrastlı fikirlərlə, mətnlərlə ifadə olunur.

Frazeoloji antonim mənasında kəmiyyət və keyfiyyət, məkan və zaman əlamətləri olan birləşmələrlə əlaqədardır. Frazeoloji antonimlik söz və birləşmələrin diferensial əlamətlərinin məcmusudur. Burada qarşılaşdırılan tərəflərin mənaca oxşar və fərqli cəhətləri nəzərdə tutulur [22, s.13].

Frazeoloji antonimlər frazeoloji antonimlikdən fərqli olaraq, keyfiyyət, əlamət, hərəkət, münasibət və s. cəhətlərin həm yaranma hüdudunu, həm də əks əlamətlərin əlaqəsini də göstərir.

Frazeoloji antonimlər əks cəhətlə əlaqədardır, frazeoloji antonimlik həm əks, həm də zidd cəhətlə əlaqədardır.

Frazeoloji birləşmə yarananda onun əks mənası da yaranır. Əks təqdirdə insanlar ətrafındakıları dərk edərkən yaxşını pisdən, mənfini müsbətdən ayıra bilməzdi. Əksliklər üçün mənanın ümumi və mühüm əlamətlərinin leksiko-semantik paradigmaya uyğunluğu əsas götürülür. Deməli, məna əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan söz və birləşmələr antonim kimi götürülə bilər.

Frazeoloji birləşmələr arasındakı əks münasibət maddi varlığın inikas olunmuş əşya və hadisə məfhumlarının qarşılaşdırma yolu ilə dərk edilməsi nəticəsində yaranır. Dildə əks mənaların - antonimlərin yaranması, inkişafı və formalaşması onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Dildəki ziddiyyətlər frazeoloji birləşmələrin məzmunu ilə bağlıdır. Forma ilə məzmun arasındakı ziddiyyət onların birliyinə mane olmur, əksinə onların mövcudluğunu sübut edir. Bu ziddiyyətlər əks mənəli birləşmələrlə ifadə olunur. Elə buna görə də onlar antonimlərin meydana gəlməsində əsas amil hesab olunur.

Frazeoloji birləşmələrdəki fərdi və ümumi cəhətlərin əksliyi dil sisteminin inkişafına təkan verir. Hadisələrin əks cəhətlərini açmaq, birisinin əks keyfiyyətinin digərinə keçməsinə göstərmək üçün antonim frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmək gərəkdir. Burada insanlar həyatlarında maddi aləmdəki əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətlərini dərk edir, onları fərqləndirir [36, s.11].

Antonimlərin semasioloji bir hadisə kimi müəyyənlişməsi bir sıra hadisələrlə bağlıdır:

– frazeoloji antonimlik hər hansı bir söz və birləşmələrin müxtəlif əks cəhətlərini ifadə edir;

– frazeoloji antonimlər bir kateqoriyaya aid əşya və hadisələrə xas olan əks cəhətlərin qarşılaşdırılması yolu ilə onun keyfiyyət və əlamətlərini bildirir. Məsələn, *to beat around the bush* (qeyri-səmimi danışmaq / yazmaq, nala-mıxa vurmaq) - *to get to the point* (mətləbə keçmək, səmimi danışmaq); *to laugh in smb's face* (üzünə gülmək) - *to laugh on the wrong side of one's face* (arxasınca gülmək);

– hər hansı bir frazeoloji birləşmənin əks cəhətlərinin qarşılaşdırılması. Məsələn, *to call a spade a spade* (açıq danışmaq, bir şeyi öz adı ilə adlandırmaq, hətta xoş olmasa da) - *to beat around the bush* (nala-mıxa vurmaq, hətərən-pətərən vurmaq); *a bed of roses* (asan və xoş situasiya) - *a bed of thorns* (çətin və xoşagəlməz situasiya). Burada hadisələrin əks cəhətlərini ifadə edən əks mənalı frazeoloji birləşmələr qarşı-qarşıya qoyulur və antonimlər yaranır;

– frazeoloji antonimlərin qarşılaşdırılması onların bir məna vahidi kimi mövcudluğunu zəruri edir. Mətdən kənar və mətn daxilində bir-birinə qarşı qoyulan frazeoloji antonimlər antonimlik yaradır. Belə frazeoloji antonimlər mətdən kənar da şüurumuzda öz əksliyini büruzə verir. İngilis dilində hər bir kəs *on the wagon* frazeoloji birləşməsinin əksi olan *off the wagon* frazeoloji birləşməsinə də anlayır və onları asanlıqla nitqində işlədə bilər. Yaxud da, *a bird in the hand* (hal-hazırda, nəğd) - *a bird in the bush* (qeyri-müəyyən, qeyri-mümkün) və s.

Bir-biri ilə qarşılaşdırılan frazeoloji birləşmələrdə əşya və hadisələrin əks əlamətləri, meylləri və qarşılıqlı münasibətləri olmalıdır. Frazeoloji birləşmələr mənalara görə qarşılaşdırılmalıdır. Məsələn, *open minded* (obyektiv, vicdanlı olmaq, geniş dünyagörüşlü) - *close minded* (məhdud, dayaz səviyyəli); *in bad* (evil) part (qeyri-səmimi) - *in good part* (səmimiyyətlə) və s.

– əks mənalı frazeoloji birləşmələr üçün əsas şərtlərdən biri onların bir leksik frazeoloji sahə olmasıdır. Frazeoloji birləşmələr elə anlayışlar ifadə edir ki, onlar bütün məqamlarda və ayrılıqda əks mənalara ifadə edir. Məsələn, *to hear (smth) through the grapevine* (hər hansı bir xəbəri dilindən, ordan-burdan eşitmək) - *to hear (smth) straight from the horse's mouth* (əsas mənbədən, mötəbər yerdən eşitmək) kimi frazeoloji birləşmələr ayrılıqda da əks məna ifadə edir. Mətni antonimlər ancaq mətn daxilində əks funksiyada çıxış edir, yəni bir sıra frazeoloji birləşmələr müəyyən mətn içərisində qarşı-qarşıya qoyulmuş vəziyyətdə antonim olur. Məsələn, *to keep one's shirt on* (sakit olmaq, tələsməmək, təmkinini saxlamaq) frazeoloji birləşməsi *to shake a leg* və *to step on it* birləşməsi ilə ayrılıqda antonim olduğu halda mətn daxilində antonim deyildir. Cümlələrə nəzər salaq: *I know you are hungry, but dinner will not be ready for another ten minutes, just keep your shirt on* frazeoloji birləşməsi

“tələsmə, səbirli ol” kimi anlaşılır. Amma onun əksi olan *to shake a leg*, yaxud da *to step on it* frazeoloji birləşmələr mətndən kənar antonimdir. Mətdaxili antonimlərə misal olaraq aşağıdakı mətn parçasını göstərmək olar:

“The children put their money together to buy their mother a birthday present. The youngest child became so excited that he couldn’t keep it under his hat (sirri saxlaya bilməmək) and told his mother about it. His brothers told him he shouldn’t have let the cat out of the bag (sirri açmaq)” [190, s.51]. Buradakı frazeoloji birləşmələr mətdaxili əksliklərdir, birləşmələr bir-birini inkar edir.

Frazeoloji əksliklərin müəyyənləşdirilməsində tərkiblərin (əks komponentlərin) müxtəlif köklü olmasına da əsaslanmaq olar. Məsələn, *to open one’s face* (ağzını açmaq, ağzına gələnə demək) - *to shut one’s face* (ağzını yummaq, abırına qısılmaq):

– frazeoloji antonimlərin tərkibində olan nitq hissələri bir-birinin əksi olarsa onda onlar eyni nitq hissəsinə aid olmalıdır. Məsələn, *to keep one’s footing* (düz yolla getmək) - *to lose one’s footing* (ayağı büdrəmək, düzgün yol seçməmək); *to be in good hands* (yaxşı əllərdə olmaq) - *to be in bad hands* (pis əllərdə olmaq);

– antonimləri müəyyənləşdirərkən onların eyni mətdə (mətdaxili) qoşa işlədilməsidir. Məsələn, *I don’t know where my head is today. I can’t keep my thoughts on my work. My head is in the clouds today* (fikrimi cəmləyə bilmirəm). *I had to be down to earth* (fikrimi bir yerə toplamalıyam);

– frazeoloji antonimlərdə də təzad, antiteza, oksimoron yarana bilir. Bu kimi bədii ifadə vasitələrində lakoniklik, yığcamlıq, konkretlik və s. xüsusiyyətlər ifadəlilik yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Belə ki, xalq aforizmləri əsasında yaranan belə vasitələrdə antonimlərin işlədilməsinin əksliklərin inikasında böyük rolu vardır.

1.3. Əks mənalı frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Əks mənalı frazeologizmlərin bir sıra xarakterik əlamətləri mövcuddur:

1. Bir ümumi məna ətrafında birləşirlər, qütbləşirlər: *A little body often harbours a great soul./Small rain lays great dust./Little pigeons can carry great messages* - kiçik açar böyük qıfılı açar.

2. Əks mənalı frazeoloji vahidlər məzmunca emosional və obrazlı xüsusiyyətə malikdir. Misal üçün: Evil (malicious) tongues make an honest to be a scoundrel - mərdi qova-qova namərd eləməzlər.

3. Əks mənalı frazeoloji vahidlər milli keyfiyyətlərə malikdir. Məsələn, ingilis danışq dilində why do you stich to me? (what do you want from me? deyimi tez-tez işlədilir. Bunun qarşılığı kimi, Azərbaycan dilində “nə vermişən, ala bilmirsən” əks mənalı frazeoloji ibarəsindən istifadə olunur. Burada antonim frazeoloji vahid, ifadəliliyi və milli əlaməti ilə seçilir.

4. Əks mənalı frazeoloji vahidlərin semantikasında tərəflərin bir-birinə qaynayıb-qarışması və qovuşması özünü göstərir: *to strain after smth. unreal/to be out for impractical - nağdı nisyəyə satmaq/nağdı qoyub nisyədən yapışmaq (yəni realı qoyaraq arzu olunan bir şeyin dalınca qaçmaq).*

5. Əks mənalı frazeoloji vahidlərin tərkibində eyni söz təkrar oluna bilir, bunlar əsasən bədən üzvlərinin adlarından ibarətdir. Misal üçün: *to be well-wishing/open-hearted/frank/candid/kind-hearted/open hearted - ürəyiaçıq olmaq (safqəlbli) - one's heart is overgrown with moss/he (she) is old in (at) heart - ürəyidaş olmaq (sərt, mərhəmətsiz insan haqqında).*

Əks mənalı frazeologizmlərin tərəfləri məcazi mənada olduğu üçün komponentlər arasında dinamiklik, intensivlik, mütəhərriklilik özünü göstərmir. Tərəflər arasında əlaqə donuq durumda olur, odur ki, tərəflər bir məfhumu bildirən leksik vahid kimi çıxış edir. Misal üçün: *to beat the bush/amer. to beat around the bush - aşağı-yuxarı danışmaq, nala-mıxa vurmaq və s...*

Frazeoloji antonimlərdə paradiqmatik və sintaqmatik münasibət obyektiv aləmin qanunauyğunluqları ilə birbaşa bağlıdır. Paradiqmatik münasibət frazeoloji əksliyin nitq zəncirində birgə işlənməsini deyil, dil sistemindəki mövqeyi, müəyyən nizam daxilində yerləşməsidirsə, sintaqmatik münasibət müxtəlif frazeoloji vahidlərin eyni bir nitq kəsiyində xətti düzümdə işlənməsidir, vahidlərin nitq sistemindəki yeridir. Həmin münasibətlərin, xüsusilə də paradiqmatik əlaqələrin xidmətidir ki, bir frazeoloji vahidin dil sistemində müxtəlif çoxluqlar arasında müəyyən yeri olur, həmin vahid ayrı-ayrı əlamətlər toplusu ilə başqa eynicinsli vahidlərlə birləşən və

ayrılan nöqtələrə malik olur. Paradiqmatik münasibət frazeoloji vahidlərin müxtəlif nitq fəaliyyətində operativ seçilməsini, işlədilməsini təmin edir, hər bir frazeoloji vahidə qiymət verir. Frazeoloji ifadələrin sintaqmatik əlaqələnməsi obyektiv aləmin predmetlərinin, hadisə və proseslərinin gerçək münasibətlərinə söykənir [22, s.137].

Sözlərin, digər dil vahidlərinin antonimliyi insan təfəkkürünün inkişafı ilə bağlı formalaşır, bu və ya başqa predmetin, hadisənin yeni cəhətlərini kəşf etmək, öyrənmək və adlandırmaq cəhdinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu cəhət antonim differensiallığı formalaşdırır.

Bəllidir ki, həyat ziddiyyətlərdən ibarətdir və ziddiyyətlərlə irəliləyir və canlı ziddiyyətlər insan kamalının öncə zənn etdiyindən qat-qat zəngin, çoxcəhətli və məzmunludur.

“Antonim fərqləndiricisi - frazeoloji antonimlərin məna fərqləndirici əlamətlərinin formal ifadəsidir. Məna fərqləndirici əlamətlər bir neçə leksik- qrafik mənbələrin kontekstdəki mənalarının sonrakı yoxlanması baxımından ayrı-ayrı frazeologizmlərin mənalarının analizi nəticəsində fərqləndirilir” [38, s.108].

Antonim frazeologizmlərə məxsus əlamətlərdən biri də semantik ümumilikdir. Bu cür ümumilik əsas semantik aspektlərdə müəyyənləşdirilir. Bu zaman həmin aspektlərdə qarşı-qarşıya gələn tərəflərdə antonim sıraların sərhədləri dəqiqləşir. Semantik ümumilik antonimlər arasında müqayisə üçün əsas verir. Ümumilikdə fərqlilik meydana çıxır. Semantik əlaqə paradiqmatik və sintaqmatik əlamətlər daşıyır. Düz xətt boyunca gələn (məsələn, good man-bad man) düzülüşdə həmin əlaqələr reallaşır. *“Sintaqmatik semantika sözlərin yanaşı gəlməsini, paradiqmatik semantika isə bir-birinin yerində gəlməsini təyin edir”* [196, s.123].

Dildə frazeoloji vahidlərin bir cəhəti ondan ibarətdir ki, o, həyat və təbiət hadisələrini, insan xarakterlərinin spesifik cəhətlərini bütün əkslikləri ilə inikas etdirmək gücünə malikdir.

İngilis dilində antonim frazeoloji vahidlər əşya və hadisələri ümumi əlamətlərinə görə səciyyələndirir. Məsələn, *out of character (inappropriate, unsuitable) - in character (suitable, appropriate); off the point (away, from) - to the point (relevantly to the subject); to keep a cool head (keep calm) - to lose one's head*

(*get excited or wild*); *Azərbaycan dilində: zülmət qaranlıq-gün kimi aydın.*

İngilis dilində leksik antonimliyin meyarı frazeoloji antonimlər üçün də əsas sayılır. Frazeoloji antonimlərin əsasında əkslik münasibətləri durur. Hər bir dilin frazeoloji antonimlik sferası mövcuddur. Bunlar qeyri-bərabər, qeyri-müntəzəm, bir ölçüdə olmayan, bir bərabərdə olmama; antonimlik bloku, ümumi kateqoriiallıq, subkateqorial və sem qruplarından ibarətdir (bunların hər biri üzərində dayanılacaq). Antonimlər, güman ki, dilin inkişafının ilk dövrlərində formalaşmağa başlamışdır. İnsan ətraf mühiti anlayaraq istini soyuqdan, böyüyü kiçikdən, yeri səmadən, gecəni gündüzdən və s. seçməyə çalışmışdır [9, s.65].

Frazeoloji antonimlər də insan şüurunun formalaşdığı zamanlardan yaranmağa başlamış, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Frazeoloji antonimlər semantik və qrammatik struktur baxımından komponentlərdən birinin antonim sözlə əvəz edilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir [17, s.110].

Antonim frazeoloji vahidlər başqa tip frazeoloji vahidlərdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: *to leave a person out in the cold (insanı dar ayaqda qoyub getmək) - to wait on a person hand and foot (insana sədaqətlə yanaşmaq); to fall on evil days (kasıblamaq, bədbəxt günə düşmək - to become very poor) - to get on in the world (xəşbəxtliyi sayəsində şanslı, uğurlu olmaq - to be succesful in regard to fortune); to dance to another's piping (öz fikri olmamaq, başqasının zurnası ilə oynamaq) - to fly in the face of (bir kəsin fikrinin əksinə hərəkət etmək).*

Müxtəlif xalqların dünyabaxışı və düşüncəsində əks mənəli anlayışlara münasibət müxtəlifdir: *a bad lot ((or character, egg hat, sort) (an evil person) - a good sort (a good, kind person); dili uzun - dili qısa.*

Frazeoloji idiomatik tərkiblər təzadlar əsasında qurulur. Xalqın yaratmış olduğu atalar sözlərinin və sərrast mənəli xalq məsəllərinin əksəriyyəti təzadlıdır. Məsələn, *A house divided against itself cannot stand (birlik harda, dirilik orda), A liar is not believd when he speaks the truth (Yalançının evi yandı heç kəs inanmadı); A living dog is better than a dead lion (Ölü aslandam diri it yaxşıdır).*

Antonim frazeologizmlərin formal əlamətləri ingilis dilində aşağıdakı kimidir. Bu əlamətlər polyar mənaları ifadə edir.

1. İki söz-antonim: *in an ill hour (unfortunately) - in a good hour (fortunately), have a thin skin (to be sensitive) - have a thick skin (to be insensitive);*

2. İki söz, yaxıd söz birləşməsi təsdiq və inkar mənalarında: *as clear as mud (not particularly lucid) - as clear as day (perfectly intelligible).*

3. İki söz birləşməsi-frazeologizmlər bir-biri ilə semantik polyarlıq təşkil edir. Məsələn, *timeout of mind (dəfələrlə - over and over again; many times) - once in a bluemoon (hərdənbir, nadir hallarda - very rarely, hardly ever).*

İngilis dilində frazeoloji əkslik, əsasən, onların tərkibində antonim sözlərin işlənməsi ilə formalaşır. Məsələn, *featherbrained (silly, qabiliyyətsiz - səfeh) - (ağıllı - shrewd, clever, skilful - bacarıqlı, ağıllı).*

İnsanın bədən üzvlərinin adları ilə bağlı antonim əksliklər daha çox yayılmışdır. Onları nəzərdən keçirək:

“Tongue – dil” komponentli frazeoloji əksliklər: *In everybody’s mouth/to make the subject - to be ready to drop/ to be played by someone’s tongue (dildə-ağızda gəzmək - dildən-ağızdan düşmək); to talk gently (dilini şirin etmək) - to be wicked/bitter/a venomous tongue/someone has a sharp tongue/someone has acaustic tongue - dili acı olmaq (hazırcavab, ağıllı, düz sözü üzə deyən insan haqqında); to be mixed up in the affair (dili gödək olmaq - dili uzun olmaq).* Bu antonim cütlüklərdə əksliyi yaradan “gödək-uzun” antonim sözləridir.

To stammer (dili dolaşmaq (həyəcandan) - to sing like a nightingale/to fool someone by words/to put someone off with fair words/to fool someone with smooth talk/to try to talk someone round. (dil-dil ötmək/dilə basmaq)

Bəzən tərəflərdən birinin sinonimliyini də ortaya çıxır.

İki frazeoloji vahid bir-birinin inkarı kimi də işlənə bilər. Bunları antonim frazeologizmlərdən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, *to break ice/to reach understanding/dil tapmaq - you will get nowhere with him - dil tapmamaq; to live in air (ac-yalavac yaşamaq - to have no money and hence to live without food) - to live like a fighting cock (dünyanı vecinə almamaq - have the best food and plenty of it).* Bu frazeoloji vahidlər tez ünsiyyət bağlamaq və bir kəslə yola gedə bilməmək mənalarındadır [26, s.85].

Ürək/heart komponentli frazeoloji əksliklər: *to break someone's heart (ürək sındırmaq); to give courage/to comfort someone (ürək-dirək vermək); to be anxious (about) /to worry (about) (ürək yandırmaq); to keep a good heart (ruhdan düşməmək) - to lose heart (ruhdan düşmək, ümidini itirmək) - He seemed to lose heart in the business after that (J.K.Jerome "Three Men in a Boat", ch.XIV) [190, s.278].*

Üz/face komponentli frazeoloji əkslik: *to come up someone's expectations/to justify someone's confidence (üz ağartmaq, bir kəsin ümidlərini doğrultmaq) - üz qaraltmaq bir kəsin ümidlərini doğrultmamaq; to be unable to look smb. in the face (bir kəsin üzünə baxa bilməmək) - to look full in the face of smb. (bir kəsin gözüna düz baxmaq), to give someone a hearty welcome (bir kəsi səmimi və yaxşı qarşılamaq) - to betray someone or smth.*

Döş komponentli frazeoloji əkslik: *someone or smth. is to one's liking/to be in one's taste (döşünə düşmək (xoşuna gəlmək) - not to be a pleasure for someone/to hurt someone (döşünə yatmamaq (xoşu gəlməmək)*

Əl/hand komponentli frazeoloji əkslik: *to bind someone hand and foot/to tie someone hand and foot - əl-ayağını bağlamaq (bir işi görməyə imkan verməmək) - to live from hand to mouth - güclə yaşamaq, cırmaq-cırmaq yaşamaq; to lose one's life/to turn up one's toes/to tumble up one's heels/to push up the daisies (to die) - əl-ayağını uzatmaq (ölmək) - to take someone down a peg or two/to keep someone in his place (əl-ayağını yığmaq); it is all one (all the same) for him (her) (üçdə alacağı yox, beşdə verəcəyi).*

İngilis dilində frazeoloji əksliklərin struktur xüsusiyyətlərini komponentlərə görə belə də qruplaşdırmaq olar:

İngilis dilində frazeoloji əksliklərin komponentləri fakultativdir. "Komponentlərin fakultativliyi həm onların spesifik-variantları kimi, həm də müstəqil dil vahidi kimi olmasıdır" [130, s.8].

Həmin komponentlər iki yerə ayrılır:

a) bütöv komponentlər:

a day before the fair (too early) - a day after the fair (too late).

b) yarımçıq komponentlər: fakultativ.

Bir cümlə tərkibində antonimlik yaradan frazeoloji birləşmələr: *Among the blind the one-eyed man is a king* (Qazan olmayan yerdə küvəc də qazandır); *Ağırı qoyub , yüngülü götürmək*.

Hər iki tərəfi antonim, yəni müxtəlif leksik tərkibə və quruluşa malik olan frazeoloji birləşmələr: *to lose one's conscious - to come to one's conscious* (özündən getmək-özünə gəlmək).

Bir sıra frazeoloji antonim qruplarının yaranmasında leksik vahidlərin antonimliyinin rolu açıq-aşkar görünür. Frazeologizmlərdə antonimliyin təyin edilməsində onun məna növlərinin yuxarıda göstərilən qruplaşması daha əhəmiyyətlidir [30, s.24].

Cümlə şəklində olanlar: *to let the cat out of the bag* (sirri almaq) - *to close one's mouth/to hold one's noise (or peace, tongue, jaw, mouth)* (sirri saxlamaq) - *Nahaq yerə deməyiblər ki, təzə gəldi bazardan, köhnə düşdü nəzərdən*.

Ritorik söyləmə səviyyəsində olan sual cümlələrinin tərkibində əksmənalılıq qorunub saxlanmışdır: *Heart does not obey orders* - (Könül sevən ağanın nə ağı, nə qarası?)

İngilis dilində frazeoloji əkslik Azərbaycan dilinə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində tərcümə edilir. Məsələn, *"A bad peace is better than a good quarrel"*, *"Better a lean than a fat victory"*, *"A bad compromise is better than a good lawsuit"* - küsəndə də elə küs ki, barışanda ayaq yeri olsun. Burada əksliyi əks etdirən cütlüklər -anda, -əndə feili bağlama şəkilçisidir, cümlə isə tərzi-hərəkət budaq cümləsidir.

İngilis dilində, "nor", Azərbaycan dilində "nə" sual əvəzliyinin işləndiyi frazeoloji söyləmələrin əksəriyyətində əksmənalılıq özünü göstərir: Məsələn: *Neither fish, flesh, nor good red herring* - *Nə ətdir, nə də balıq, nə altda undur, nə üstə də kəpək*.

İngilis dilində leksik vahidlər kimi frazeoloji vahidlər də əkslik münasibətində reallaşa bilər. Leksik vahidlərin əksliyi leksik, frazeoloji vahidlərin əkslikliyi isə sintaktik sferaya daxildir. Əkslik sözlərdə lüğəvi, frazeologizmlər isə sintaktik vahid hesab edilir. *"Frazeologizmlərin hamısı deyil, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olan frazeologizmlər antonimlik yaradır. Məzmununda əks mənalılıq, struktur-qrammatik*

forma kimi çıxış edən sabit birləşmələrin antonim cərgə əmələ gətirməsindən danışmaq olar. Onların komponentləri məcaziləşərək bir leksik vahid kimi dərk edilir. Məna həlledicidir. Antonim frazeologizmlər antonim sözlər kimi varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini ifadə edir” [23, s.224].

Struktur baxımdan qeyri-müəyyən şəxslə cümlə formasında olan frazeoloji vahidlər: *“Everyone must know his own place” – (Böyüyə böyük deyiblər, kiçiyə kiçik).*

Struktur baxımdan ikinci tərəfi ellipsis hadisəsinə məruz qalan frazeoloji vahidlər: *Babies have less troubles, children have more troubles (Böyüyün böyük dərdi var, kiçiyin kiçik).*

Beləliklə, antonim münasibətdə olan frazeologizmlər dildə sintaktik vahid kimi özünü göstərir. Bunlar da leksik vahidlər kimi, əkslik, ziddiyyət kateqoriyasına aid olan hərəkət, yaxud hadisələrin ümumi qarşı-qarşıya durma keyfiyyətini bildirir.

Antonim frazeoloji əksliklər paradigmatik forma kəsb edir. Paradigmatik forma nitqdə sözlər arasındakı əlaqə və münasibətdə yaranan frazeologizmlərin dəyişmə formasıdır [126, s.94].

Araşdırma göstərir ki, bütün frazeologizmlər deyil, yalnız keyfiyyət məfhumları ilə əlaqədar olan, bir leksik əhatədə-distribusiya əhatəsində olan frazeoloji vahidlər antonim münasibətdə olurlar. Antonim sıra məzmununda əks mənəvilik, struktur-qrammatik forma kimi çıxış edən frazemlərə aiddir. Onların komponentləri metaforikləşmə prosesi nəticəsində bir leksik vahid səviyyəsində başa düşülür. Əlbəttə, sema burada həlledici rol oynayır.

1.4. Frazeoloji əksmənəviliklərin mahiyyəti, əksmənəvilik frazeoloji birləşmələrə qoyulan şərtlər, onların struktur tipləri

Dünyanın özünəməxsus strukturu vardır. Bu struktur dil və onun kateqoriyalarında inikas edir. Frazeoloji semantika dünyanın mənzərəsidir, dünyanın modelidir. Bu məsələyə konseptsfəra aspektində, frazeoloji semantika və dünyanın

obrazı səviyyəsində yanaşmaq lazımdır. Dünyanın gerçək əksliyi də bu modeldə inikas olunur. Frazeoloji əksmənalılıq müxtəlif insan fəaliyyəti sferalarında geniş dairədə tətbiq olunur. İnsanların fərdi və sosial keyfiyyətləri mənəviyyata, fəaliyyətə də öz təsirini göstərir. Deyək ki, frazeoloji əksliklər də qavramalar dünyasına görə müəyyənləşdirilməlidir. İndi həmin frazeoloji tipin (frazeoloji əksliyin) koqnitiv-konseptual əlamətləri açılmalıdır. Dərək edilməyən frazeoloji əkslik modellərinin “formal təsviri” elmə heç nə verə bilmir.

Əkslik əsas fəlsəfi anlayışlardan (kateqoriyalardan) biridir. Fəlsəfə öyrədir ki, əkslik predmetin bir-birinə qarşı duran, mübarizə aparan tərəflərinə, elementlərinə, tendensiyalarına deyilir. Əksliklər eyni zamanda müəyyən mərhələdə vəhdətdə olurlar [29, s.64].

Əl-Fərabî hələ X əsrdə əksliklər haqqında demişdi: *“Ağın olması qaranın yoxluğu deyil. Özü-özülüyündə hər bir əkslik onun əks tərəfinin yoxluğu demək deyildir. Lakin hər bir əkslikdə başqa tərəfin yoxluğunun əsası qoyulub, çünki cisim bir əkslikdən başqasına keçir”* [216].

Məsələnin mahiyyəti üzərində dayanaq: Bunun üçün bir sıra termin-anlayışlara münasibət bildirmək lazım gəlir.

Əksmənalı frazeoloji vahidlərin formalaşma yollarına nəzər salaq. Bu sahədə iki yoldan bəhs etmək olar: dilin öz daxili resursları hesabına yarananlar: *to untie someone's hands - əl-qolunu açmaq (istədiyini etmək) - to give someone full scope (swing)/to give someone all the rope/to give someone the bridle/to give rein to someone/to give someone freedom - əl-qolunu bağlamaq (bir işi etməyə imkan verməmək) - not to let someone stray one step/to keep someone in check/to keep someone in leading strings.*

Əks mənalı frazeologizmlərin bir hissəsi tam şəkildə ziddiyyətləri ifadə etmək xatirinə əmələ gəlmişdir: *to be in everybody's mouth - adı dildən-dilə düşmək; to lose prestige/to leave a bad name of oneself/to lose fame/to fall into dispute - adı batmaq; (pis) ad çıxarmaq; only one name (the dead), to get a good name - adı yaxşılığa çıxmaq; adı var, özü yox və s.*

Bəziləri müəyyən anlayışlara müvafiq olaraq yeni söz əmələ gətirilməsi əsasında yaranır: Məsələn, *a hot head - a cool head, up to date - out of date; boş-dolu xəyallar, kasıb-varlı təbəqə; gəlimli-gedimli dünya və s.*

Frazeoloji əksmənalılığı təşkil edən sözlər onun komponentləri, tərəfləri sayılır. Misal üçün: bərkə-boşa düşmək, bərkdən-boşdan çıxmaq antonim frazeoloji vahidlərində “bərk-boş” I, “düşmək”, “çıxmaq” isə II komponentdir.

İngilis dilinin əks frazeoloji vahidlərinin komponentləri iki, üç və daha çox sözdən təşkil olunur. Bu cəhətdən onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İki komponentli əks frazeoloji vahidlər: *foul play (treachery) - fair play (honest dealing), open sharp (a shop in which workman of different classes, esp. nonunion and union workman, are employed without discrimination) - closed shop (a shop that refuses to employ one or more classes of workmen, esp, one closed to nonunion workmen); Azərbaycan dilində də bəzə frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar; ad almaq - ad batırmaq, özünə gəlmək - özündən getmək və s.*

2. Üç komponentli əks frazeoloji vahidlər: *to play a losing game (to have a plan that +will well) - to play a winning game (to have a plan that will succeed); üzü ağ olmaq-üzü qara olmaq, kələfin ucunu itirmək-kələfin ucunu tapmaq, ağı başına gəlmək-ağı başından çıxmaq və s.*

3. Daha çox komponentli əks frazeoloji vahidlər: *to play one's cards well (conduct awairs with judgement and discretion) - to play one's cards badly (conduct awairs without judgement and discretion) və s.*

İngilis dilində əks mənalı frazeoloji vahidləri ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa ayırmaq olar:

1) Ümumi əks mənalı frazeoloji vahidlər ümumxalq malıdır; belələri xalq tərəfindən yaradılmışdır. Məsələn, *Do in Rome as the Romans do./When in Rome, Live as Romans live./When you go to Rome, do as Rome does./Every land has its laugh (- law), Every corn has its chaff - Köhnə bazara təzə qiymət qoymaq/köhnə şəhərə təzə nux qoymaq/köhnə kəndə təzə dəb salmaq və s.*

Göründüyü kimi, xalqın yaratdığı əks mənalı deyim bir neçə variantda işlədilmişdir. Burada əks mənalılığı “köhnə” və “təzə” sözləri əmələ gətirmişdir.

Və yaxud: the new song of the old village (the new meaning in the old form) - köhnə kəndin təzə darğası əks mənə ifadə edən deyimini də xalq yaratmışdır.

2. Xüsusi əks mənəli frazeoloji vahidlər bədii ədəbiyyatda söz sənətkarları tərəfindən formalaşdırılır. Misal üçün: *Daşürəkli insanları neylərsən ilahi (M.Ə.Sabir). Şair “daşürəkli insan” [26, s.97] frazeologizmini şerə gətirmiş və bunun əksi olaraq “Rəhmli insanlar çoxdur dünyada” poetik misraları meydana gəlmişdir [26, s.48]: daşqəlbli insanlar - rəhmli insanlar. “Daşürəkli insan” ingilis dilində a lump of clay/heart of flint, heart of stone variantlarına uyğun gəlir.*

Yaxud, “Ona da göstərin daş zindanları” (S.Vurğun) misrasında “daş zindanlar” deyimi şair tərəfindən yaradılmışdır. İngilis dilində bu cür ifadə olunur: stony prison, rocky-hearted - daş-ürəkili və s. Bu deyimin əksi kimi freedom of speech - söz azadlığı, to give smb a free hand - bir kəsə hərəkət azadlığı vermək və s.

1.4.1. Frazeoloji əksmənənlığın yaranmasına qoyulan şərtlər

Frazeoloji əksmənənlığı şərtləndirən əsas amillər antonim diferensiallıq, semantik ümumilik, semantik polyarlıq (semantik qütbləşmə), denotativ və konnotativ mənələrdir. Denotasiya dil vahidlərinin əsas mənəsini ifadə edir, konnotasiyadan fərqlənir. Konnotasiya əlavə mənədir, bu mənə əlavə çalarlara malikdir. Konnotasiya üslubi mənə çalarları əmələ gətirir. Frazeoloji antonimlərdə də bu xüsusiyyətlərin hər ikisi mövcuddur. Belə antonimik vahidlərdə invariantlıq (siqnifikasiya, intensional mənə) vardır.

Konnotativ - nəinki əşyanın özünü, həm də onun fərqləndirici əlamətlərini göstərir. Məs., ümumi isimlər (xüsusi isimlərdən fərqli olaraq) konnotativ adlardır.

Konnotasiya – 1) Sözü (və ifadənin) əsas məzmununa daxil edilmiş əlavə məzmunudur; sözü müşayiət edən semantik və ya üslubi çalarlardır. Sözü əsas mənəsinə daxil olan konnotasiya ifadəyə tənənəlilik, qeyri-rəsmilik və s. gətirir. 2) İnvariant olaraq götürülmüş mənə, intensional mənə, siqnifikasiya; müvafiq referant ilə əlaqə, bağlılıq [28, s.17].

Denotasiya – dil vahidinin yalnız məzmununu, əsas mənəsini ifadə etmə; konnotasiyanın əksi deməkdir.

Denotat – müvafiq dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisələri kimi nəzərdə tutulur.

Denotativ münasibət (antonim frazeologizmlərdə) - sözün mənasının (və bu məna vasitəsilə bütövlükdə “sözün”) ifadə olunan məfhuma münasibəti anlamındadır. Denotativ münasibətin mahiyyəti belədir: sözün mənası əşyanı əks etdirir, sözün səs cildi isə əşyanın işarəsi olur. Beləliklə, təbii və hər hansı fərqləndirici xüsusiyyət göstərilmədən yalnız əşyanın özü qeyd olunur. Məsələn, xüsusi isimlər denotativ adlardır [6, s. 65].

Frazeoloji əkslik müxtəlif məzmunu malik idiomların bir-birinə qarşı qoyulmuş əks mənaları ilə bağlıdır. Belə ki, kəmiyyət, keyfiyyət, moment (an), məkan və s. mahiyyətli frazeoloji birləşmələr qarşı-qarşıya qoyulur.

Əkslik bir-birini inkar edən tərəflərin, xüsusiyyətlərin münasibətindən doğur. Deməli, münasibət əksliklərin qarşılıqlı təsiri kimi formalaşır. Hər bir frazeoloji vahidin əks tərəfi də mövcuddur. Bu, tarixi bir qanunauyğunluğun nəticəsidir. Əksliklər üçün mənanın ümumi və dominant keyfiyyətlərinin leksik-semantik paradigmaya müvafiqliyi əsas götürülür. Frazeoloji ifadələr daxilində əks münasibət maddi varlığın əks olunmuş əşya və hadisə məfhumlarının qarşılaşdırılması üsulu ilə başa düşülməsi nəticəsində formalaşır. Əşyanın, hadisənin və hərəkətlərin əks tərəfləri də mövcuddur.

Antonimlərin dil sistemində əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, onlar kontrast ifadə edir: Lüğətlərdə “kontrast” termininin iki mənası göstərilir: “Contrast (1) - 1) təzad, ziddiyyət, fərq. *There is a striking contrast between the two friends. (İki dost arasında ciddi fərq var); His white hair was in sharp contrast to his dark skin. (Onun ağ saçı qara dərisi ilə kəskin təzad/kontrast təşkil edirdi). The work you did today is quite contrast you did last week (Sənin bu gün gördüyün iş keçən həftə gördüyünə ziddir); 2) müqayisə etmə, tutuşdurma: In contrast with your brother you are more careful (Qardaşınla müqayisədə sən çox diqqətlisən). Contrast (2) - müqayisə etmək, tutuşdurmaq, qarşılaşdırmaq, qarşı-qarşıya qoymaq; two books - iki kitabı müqayisə etmək/ tutuşdurmaq; It is interesting to contrast the two writers. (Bu iki yazıçını müqayisə etmək / tutuşdurmaq maraqlıdır) [116, s.74].*

Dildə əks, zidd mənalar – antiteza yaradır. O.S.Axmanovanın lüğətində “*Antiteza (qarşı-qarşıya durma) nitq fiquru kimi, antonim sözlərin qarşı-qarşıya gəlməsi kimi izah olunur. Müəllif ingilis dilindən aşağıdakı nümunələri verir: crafty men, contemn studies; simple men admire them, and wise men use them; you can fool some of the people all the time...*” [49, s.346]

Antonimlər dil vahidlərinin bir-birinə zidd, bir-birinə qarşı əks mənaları kimi başa düşülür. “*Antonimlik əsas, qlobal anlayışlardandır, frazeoloji əksliyi də təyin edir, müəyyənləşdirir*” [38, s.11].

Frazeoloji antonimlər semantik və qrammatik struktur baxımından komponentlərdən birinin antonim sözlə əvəz edilməsi nəticəsində yaranır. Bunlar eyni quruluşda olur. Məsələn, *to mean business (to have serious intentions) - to mean mischief (to have bad intentions); to keep one's countenance (to maintain one's composure) - to lose countenance (to lose composure) - könlü açılmaq-könlü tutulmaq.*

Müxtəlif quruluşlu olanlar da mövcuddur: *time out of mind (over and over again; many times) - once in a blue moon (very rarely, hardly ever); oxşar hallar Azərbaycan dilində də var; alnı açıq - gözü kölgəli.*

A.Alexina yazır ki, “*frazeoloji antonimlər minimum iki frazeoloji vahidin assosiasiyasıdır, bir-birini inkar edən, biri-birini rədd edən, bir araya sığmayan əks mənalar, müxtəlif predmet və fəaliyyətləri xarakterizə edən birgə tərəflərdir*” [38, s.218]. Bu o deməkdir ki, əks tərəflər analogiya təşkil edir, dilin frazeoloji vahidləri formal və yaxud leksik-semantik əlamət baxımından birləşirlər.

Antonim frazeoloji vahidlərin varlığı üçün müəyyən şərtlər lazımdır. Frazeoloji antonimlərin müəyyənləşdirilməsi (xüsusən də lüğətlərdə) müasir linqvistikada daim mübahisə doğurmuşdur. Bu haqda fikirlər də fərqlidir. Dilçilərin fikrinə görə, bu problemlə məşğul olmanın bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, bir sıra faktorlar da frazeoloji əkslik probleminin müəyyənliyini çətinləşdirir: a) idioma aid olan əsas antonim göstəricilər kontekstdə antonimlərin tərkibində istifadə olunur; əlavə-eyni sferada leksik uyğunluğun olması; b) idiomların müxtəlif daxili formada əks mənə yaratması.

Frazeoloji antonimlər iki və daha çox leksik-semantik variantı şərtləndirir, bunlar müxtəlif leksemlərdən, işarələrdən ibarətdir. Onlar bir-birinə əks mənələrdir.

Antonimlər, güman ki, dilin inkişafının ilk dövrlərində formalaşmağa başlamışdır. İnsan ətraf mühiti anlayaraq, istini soyuqdan, böyüyü kiçikdən, yeri səmadan, gecəni gündüzdən və s. seçməklə məşğul olmuşlar. Frazeoloji antonimlər də insan şüurunun formalaşdığı zamanlardan yaranmağa başlamış, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

Dil sistemində, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iki antonimlik - leksik və frazeoloji antonimlik özünü göstərir. Hər iki tipin - həm leksik antonimliyin, həm də frazeoloji antonimliyin mərkəzində məntiqi-fəlsəfi kateqoriya olan əksliklər durur. Əksliyin daxili mahiyyətində bir çox anlayışlar (kəmiyyət, vasitə, münasibət, vəziyyət, hərəkət və s.) iştirak edir. Bunlar hazır modellər şəklində çıxış edir. Əkslik kateqoriyası və onun frazeoloji antonimlər üzrə meydana çıxması problemi tədqiqatçıları düşündürmüşdür. A.İ.Molotkova, E.N.Miller, M.İ.Sidorenko, N.F.Alefrenko, L.T.Zolotıx, Y.V.Federova, Q.İ.Volkotrub. G.R.Mardievoy və başqaları frazeoloji əksliyin struktur-semantik inkişafını izləyə bilmişlər.

Kontekstdə situasiyadan asılı olaraq frazeoloji mənə yüksək dərəcədə fərdiləşir. Ona görə ki, antonim frazemlərdə nisbət, əlaqə etimolojişir. Əks frazeologizmlərdə antonim etimoloji obrazlar formalaşır, bir-birilə diskursiv-obrazlı münasibətlər yaranır. Məsələn, münasibətlərdən biri əks mənənin yaranmasıdır. Məsələn, ən çox-ən az.

Bunlar nəinki məntiqi cəhətdən əksdir, eyni zamanda antonim predmetin əlamətini xarakterizə edir. Göründüyü kimi, burada əkslik iki müxtəlif mahiyyəti, mənə və mətləbi, niyyəti ifadə edir. Həqiqətən də təzad, ziddiyyət mənası antonimik əlaqədə və münasibətdə formalaşır.

Antonim frazeologizmlərə, ümumiyyətlə, sərbəst söz birləşmələrinə məxsus mühüm bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşər: o, yəni antonim frazemlər real həyat hadisələri arasında paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri də əks etdirir .

Frazeoloji əkslikdə valentliklə antonim münasibətlər saxlanılır. Belələrinin tərkib hissələrində dəyişiklik aparılır. Frazeoloji-qrammatik variantlarda

komponentlər həm də qrammatik cəhətdən dəyişməyə məruz qalır. Məsələn, *be in the running-be out of the running (having a chance (no chance) in a competition; to be in the swim (hadisənin içində olmaq) - to be out of the swim (hadisənin içərisində olmamaq), to lose one's face (hörmətini itirmək) - to save one's face (abrını gözləmək).*

Frazeoloji lüğətlərdə antonim frazemləri (yəni dil vahidləri) təyin etmək üçün əsas kriteriya-prinsip frazemlərin tərkibindəki komponentlərin eyniliyi, bir-birilə oxşar olmasıdır. Həqiqətən də, frazeoloji antonimlərin lüğətlərdə əks əlaqələrin xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün onların həm daxili, həm də xarici cəhətinə nəzər yetirmək lazımdır.

Dildə daxili əlaqələr əsas sayılır, çünki bu müəyyənləşdiricidir, əşyanın, predmetin mahiyyətini əks etdirir. Xarici əlaqələr isə ikinci dərəcəlidir, lakin əşyanın mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə onların da rolu vardır.

Frazeoloji antonimlərin məna əsasını təbiətdə, cəmiyyətdə olan obyektiv əlaqələr təşkil edir. Əks mənalı anlayışlar, sözlər və deyimlərlə birləşərək əşyaların, hadisələrin, proseslərin, keyfiyyətlərin və xüsusiyyətlərin həqiqi münasibətləri əsasında meydana çıxan əlaqələri ifadə edir.

İngilis dilində frazeoloji əkslik, fikrimizcə, real zəminlə bağlı meydana çıxır. Bu baxımdan hər bir frazeoloji əksliyin özünəməxsus struktur-semantik təbiəti nəzərə alınmalıdır. Hər bir sintaktik-frazeoloji qayda “məntiqi təbiəti” müəyyənləşdirməlidir. Deməli, obyektiv həqiqət məfhumun (frazeoloji məfhumun) məntiqi mahiyyətini, bu isə müəyyən dərəcədə sintaktik-semantik uyğunlaşma qanunlarını müəyyənləşdirmir, əksinə, sintaktik-frazeoloji qaydalar məntiqi öz ardınca “çəkib aparır”. Bu baxımdan frazeoloji əksliyin mənası və aid olduğu anlayışlar nəzərə alınmalıdır.

Çox mühüm məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, antonim frazemlər komponentlərinin ahəngindən, leksik-semantik uyğunluqdan, tərəflərin uzlaşmasından asılıdır. Demək olar ki, frazeoloji antonimlər faktiki olaraq frazanın ayrıca komponentinin birinin zidd mövqedə dayanmasıdır.

Semantik aspekt qarşı tərəflərdə polyarlıq yaradır, denotativ və konnotativ mənalara ayırır. Semantik polyarlıq (semantik qütbləşmə), deyildiyi kimi, frazeoloji

antonimlərə xas olan əlamətlərdəndir.

Semantik polyarlıq (semantik qütbləşmə), deyildiyi kimi, frazeoloji antonimlərə xas olan əlamətlərdəndir. *“Frazeoloji vahidlər bir-birilə polyarlıq (qütbləşmə) münasibətləri ilə bağlıdır. Semantik polyar qarşılaşdırma semantik vəhdətin mövcud olmaması frazeoloji antonimlik adlandırılacaqdır. Bu kimi müəyyənləşdirmə təbii olaraq antonimliyin bütün rəngarəngliyini açmır, o yalnız təxmini olaraq ümumi cəhətləri əhatə edir ki, onun mahiyyətini təşkil etsin”* [49, s.112].

Sinonim cütlüklər. Burada bütün münasibətlər semantik formaya doğru istiqamətlənir. Frazeoloji sistemlərdən biri kimi sinonim sıralar semantik informasiyaların yaxınlığına, frazeoloji əks mənələrə əsaslanır.

Antonim frazeoloji variantlar. Həmhüdüdü dil hadisələrinə, adətən, alternativləri (allomorfları), dubletləri və variantları daxil edirlər.

A.İ.Smirnitski, ümumiyyətlə, variantlılıq üçün iki şərt irəli sürür: 1) sözün kökündəki leksik-semantik ümumilik onun bütün variantlarında öz maddi ifadəsini tapmalıdır; 2) maddi fərqlərlə leksik-semantik fərqlər arasında uyğunluq, mütənasiblik olmalıdır [139, s.35].

Burada söhbət sırf antonim frazeoloji vahidlərin formal fərqlənməsindən gedə bilər. Məsələn, *to make smb's sick, // to turn smb's stomach (ürəyini bulandırmaq) - to display/to discover one's secret, to be frank/to be open-hearted (ürəyi açıq olmaq) - to be distrustful/mistrustful/envious (qəlbi qara olmaq); to be kind hearted (rəhmli olmaq) - to be stone hearted (daş qəlbli olmaq)* və s.

Frazeoloji vahidlərin variantlılığı onun komponentlərinin qarşılıqlı əvəzlənməsidir. Frazeoloji variant daxili qrammatik dəyişiklikdə yaranan frazeoloji ifadələrdir [54, s.4]. Məsələn, *to make smb sick, // to turn smb's stomach (ürəyini bulandırmaq) - to display/to discover one's secret, to be frank/to be open-hearted (ürəyi açıq olmaq) - to be distrustful/mistrustful/envious (qəlbi qara olmaq); to be kind hearted (rəhmli olmaq) - to be stone hearted (daş qəlbli olmaq)* və s.

Çox zaman frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentləri variantlaşsa da, variantlığın bütün komponentləri əhatə etməsi hallarına da rast gəlinir. İngilis dilinin antonim frazeoloji variantlarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Leksik variantlıq: Leksik variantların tərkibindəki komponentlərdən biri sinonim sözlə əvəzlənir. Məsələn, *long life - short life (ömrü uzun - ömrü qısa (ömrü az))*.

Morfoloji variantlıq: Belə variantlıq antonim frazeoloji vahidlərin komponentlərindən birinin digərindən qrammatik məna baxımından fərqlənməsi məqamında əmələ gəlir. Məsələn, morfoloji variantlıq özünü daha çox morfoloji göstəricilərin variantlaşmasında göstərir: örtülü bazar-açıq bazar. *Never buy a pig in a poke - Örtülü bazar dostluğu pozar; May God prolong your life! (Allah ömür versin!) - May God shorten your life! (Allah ömrünü kəssin!) və s.*

Morfoloji variantlıq bəzən antonim tərəfləri ayırır, fərqləndirir: *to bring smth. out into the open - örtülü bazarın üstü açılmaq (gec-tez hər şey aşkar olur, bilinir): örtülü-açıq (açılmaq)*.

Sintaktik variantlıq: Bu cür variantlıq antonim frazeoloji vahidlərin komponentlərinin yerdəyişməsi zamanı formalaşır. Məsələn, bu müqayisə məqamında özünü göstərir: *The cat shuts its eyes while it steals cream. - öz gözündə tiri görmür, başqasında qılı seçir (Özün günahkar olduğun halda, başqasına ağıl öyrətmə!)*

Frazeoloji əkslik müxtəlif məzmunu malik idiomların bir-birinə qarşı qoyulmuş əks mənaları ilə bağlıdır. Belə ki, kəmiyyət, keyfiyyət, moment (an), məkan və s. mahiyyətli frazeoloji birləşmələr qarşı-qarşıya qoyulur.

Əkslik bir-birini inkar edən tərəflərin, xüsusiyyətlərin münasibətindən doğur. Deməli, münasibət əksliklərin qarşılıqlı təsiri kimi formalaşır. Hər bir frazeoloji vahidin əks tərəfi də mövcuddur. Bu, tarixi bir qanunauyğunluğun nəticəsidir. Əksliklər üçün mənənin ümumi və dominant keyfiyyətlərinin leksik-semantik paradigma müvafiqliyi əsas götürülür (nəzərə alınır). Məsələn, *to be in the swim – to be out of the swim (not) in the current of events; (not) acquainted with all that is going on*.

Frazeoloji ifadələr daxilində əks münasibət maddi varlığın əks olunmuş əşya və hadisə məfhumlarının qarşılaşdırılması üsulu ilə başa düşülməsi nəticəsində formalaşır. Əşyanın, hadisənin və hərəkətlərin əks tərəfləri də mövcuddur.

Frazeoloji antonimlərin müəyyənləşdirilməsi (xüsusən də, lüğətlərdə) müasir linqvistikada daim mübahisə doğurmuşdur. Bu haqda nöqteyi-nəzərlər də fərqlidir.

Dilçilərin fikrinə görə, bu problemlə məşğul olmanın bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, bir sıra faktorlar da frazeoloji əkslik probleminin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir: a) idioma aid olan əsas antonim göstəricilər kontekstdə antonimlərin tərkibində istifadə olunur; əlavə-eyni sırada leksik uyğunluğun olması; b) idiomlar müxtəlif daxili formada əks mənə yaradır [115, s.95].

M.İ.Sidorenko yazır: “*Semantik əkslikləri bildirən vahidlərdə nisbət, əlaqə mücərrədləşir. Müq.ət: təzə kostyum-köhnə kostyum*” [147, s.110].

Paradiqmatik əlaqə frazeoloji əksliyin nitq zəncirində birgə işlənməsini deyil, dil sistemindəki mövqeyi, müəyyən nizam daxilində yerləşməsidirsə, sintaqmatik əlaqə müxtəlif frazeoloji vahidlərin eyni bir nitq kəsiyində xətti düzümdə işlənməsidir, vahidlərin nitq sistemindəki yeridir. Həmin münasibətlərin, xüsusilə də paradiqmatik əlaqələrin nəticəsidir ki, bir frazeoloji vahidin dil sistemində müxtəlif çoxluqlar arasında müəyyən yeri olur, həmin vahid ayrı-ayrı əlamətlər toplusu ilə başqa eynicinsli vahidlərlə birləşən və ayrılan nöqtələrə malik olur. Paradiqmatik əlaqə frazeoloji vahidlərin müxtəlif nitq fəaliyyətində operativ seçilməsini, işlədilməsini təmin edir, hər bir frazeoloji vahidə qiymət verir. Frazeoloji ifadələrin sintaqmatik əlaqələnməsi obyektiv aləmin predmetlərinin, hadisə və proseslərinin gerçək münasibətlərinə arxalanır [23, s.137].

Frazeoloji əkslikdə valentliklə antonim münasibətlər saxlanılır. Bu tipli vahidlərin tərkib hissələrində dəyişiklik olur. Frazeoloji-qrammatik variantlarda komponentlər həm də qrammatik cəhətdən dəyişməyə məruz qalır. Məsələn, *to be in the running (yarışda bəxti gətirmək) -to be out of the running (yarışda uğur qazanmamaq) (having a chance (no chance) in a competition)*.

Frazeoloji lüğətlərdə antonim frazemləri təyin etmək üçün əsas kriteriya-prinsip frazemlərin tərkibindəki komponentlərin eyniliyi, bir-birilə oxşar olmasıdır. Həqiqətən də, frazeoloji antonimlərin lüğətlərdə əks əlaqələrinin xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün onların həm daxili, həm də xarici cəhətinə nəzər yetirmək lazımdır.

Dildə daxili əlaqələr əsas sayılır, çünki bu, müəyyənləşdiricidir, əşyanın, predmetin mahiyyətini əks etdirir. Xarici əlaqələr isə ikinci dərəcəlidir, lakin əşyanın mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə onların da rolu vardır.

Frazeoloji antonimlərin məna əsasını təbiətdə, cəmiyyətdə olan obyektiv əlaqələr təşkil edir. Əks mənalı anlayışlar söz və deyimlərlə birləşərək əşyaların, hadisələrin, proseslərin, keyfiyyətlərin və xüsusiyyətlərin həqiqi münasibətləri əsasında meydana çıxan əlaqələri ifadə edir.

İngilis dilində frazeoloji əkslik, fikrimizcə, real zəminlə bağlı meydana çıxır. Bu baxımdan hər bir frazeoloji əksliyin özünəməxsus struktur-semantik təbiəti nəzərə alınmalıdır. Hər bir sintaktik-frazeoloji qayda “məntiqi təbiəti” müəyyənləşdirməlidir. Deməli, obyektiv həqiqət məfhumun (frazeoloji məfhumun) məntiqi mahiyyətini, bu isə müəyyən dərəcədə sintaktik-semantik uyğunlaşma qanunlarını müəyyənləşdirmir, əksinə, sintaktik-frazeoloji qaydalar məntiqi öz ardınca “çəkib aparır”. Bu baxımdan frazeoloji əksliyin mənası və aid olduğu fikirlər nəzərə alınmalıdır.

Çox mühüm məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, antonim frazemlərin komponentlərinin ahəngindən, leksik-semantik uyğunluğundan, tərəflərin uzlaşmasından asılı olur. Demək olar ki, frazeoloji antonimlər faktiki olaraq frazanın ayrıca komponentinin birinin zidd mövqedə dayanmasıdır.

Frazeoloji antonimlər müxtəlif leksemlərdən ibarət olan və bir-birinə əkslik təşkil edən iki və daha çox leksik-semantik variantı şərtləndirir.

Dil sistemində, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iki antonimlik - leksik və frazeoloji antonimlik özünü göstərir. Hər iki tipin - həm leksik antonimliyin, həm də frazeoloji antonimliyin mərkəzində məntiqi-fəlsəfi kateqoriya olan əksliklər durur. Əksliyin daxili mahiyyətində bir çox anlayışlar (kəmiyyət, vasitə, münasibət, vəziyyət, hərəkət və s.) iştirak edir. Bunlar hazır modellər şəklində çıxış edir.

M.İ.Sidorenko yazır: *“Semantik əkslikləri bildirən vahidlərdə nisbət, əlaqə mücərrədləşir. Müqaisə et: a new coat - an old coat, to keep silence (sükutu qorumaq) - to break silence (sükutu pozmaq, təzə kostyum-köhnə kostyum)”* [137, s.157].

Kontekstdə situasiyadan asılı olaraq frazeoloji məna yüksək dərəcədə fərdiləşir. Ona görə ki, antonim frazemlərdə nisbət, əlaqə etimolojiyəşir. Əks frazeologizmlərdə antonim etimoloji obrazlar formalaşır, bir-birilə diskursiv-obrazlı münasibətlər yaranır. Məsələn, münasibətlərdən biri kontrast mənanın yaranmasıdır. Məsələn, to

lose one's face (to suffer a lose or reputation) - to save one's face (to escape shame, or loss of reputation).

Bunlar əksliyi nəinki məntiqi cəhətdən göstərir, eyni zamanda antonim predmetin əlamətini xarakterizə edir. Göründüyü kimi, burada əkslik iki müxtəlif mahiyyət, mənə və mətləbi, niyyəti ifadə edir. Həqiqətən də, təzad, ziddiyyət mənası antonimik əlaqədə və münasibətdə formalaşır.

Antonim frazeologizmlərə, ümumiyyətlə, sərbəst söz birləşmələrinə məxsus mühüm bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşər: o, yəni antonim frazemlər real həyat hadisələri arasında paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri də əks etdirir. Məsələn, *to keep one's countenance (maintain one's composure) - to lose countenance (lose composure)*.

Dildə daxili əlaqələr əsas sayılır, çünki bu müəyyənləşdiricidir, əşyanın, predmetin mahiyyətini əks etdirir. Xarici əlaqələr isə ikinci dərəcəlidir, lakin əşyanın mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə onların da rolu vardır.

Frazeoloji antonimlərin mənə əsasını təbiətdə, cəmiyyətdə olan obyektiv əlaqələr təşkil edir. Əks mənalı anlayışlar, söz və deyimlərdə inikas edərək əşyaların, hadisələrin, proseslərin, keyfiyyətlərin və xüsusiyyətlərin həqiqi münasibətləri əsasında meydana çıxan əlaqələri ifadə edir.

İngilis dilində frazeoloji əkslik, fikrimizcə, real zəminlə bağlı meydana çıxır. Bu baxımdan hər bir frazeoloji əksliyin özünəməxsus struktur-semantik təbiəti nəzərə alınmalıdır. Hər bir sintaktik-frazeoloji qayda "məntiqi təbiəti" müəyyənləşdir-məlidir. Deməli, obyektiv həqiqət məfhumun (frazeoloji məfhumun) məntiqi mahiyyətini, bu isə müəyyən dərəcədə sintaktik-semantik uyğunlaşma qanunlarını müəyyənləşdirmir, sintaktik-frazeoloji qaydalar isə məntiqi öz ardınca "çəkib aparır". Bu baxımdan frazeoloji əksliyin mənası və aid olduğu anlayışlar nəzərə alınmalıdır. Məsələn, *to be in twenty (two) minds (to hesitate) - to know one's own mind (not to hesitate) - (Yüz fikirde olmaq, təəddüd etmək - təəddüd etməmək)*.

Antonim frazemlərin ingilis dilində də işlək dairəsi antonim çoxmənalılıq, antonim sinonimlik və antonim omonimliyə nisbətdə o qədər də geniş deyildir.

Çox mühüm məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, antonim frazemlər komponentlərinin ahəngindən, leksik-semantik uyğunluğun, tərəflərin uzlaşmasından asılı olur. Demək olar ki, frazeoloji antonimlər faktiki olaraq frazanın ayrıca komponentinin birinin zidd mövqedə dayanmasıdır. Məsələn, to be in the swim - to be out of the swim (not) in the current of event (not) acquainted with all that is going on) - məsələnin içində olmaq, baş verənlərdən xəbərdar olmaq - məsələdən xəbəri olmamaq, agah olmamaq, to go back on one's word - to keep one's word = sözündən dönmək/qaçmaq - sözünün üstündə durmaq.

1.4.2. Frazeoloji əksmənalılığın struktur tipləri

Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də frazeoloji əksliklər quruluşca iki yerə ayrılır: 1) Təkstrukturlu frazeoloji əkslik; 2) Müxtəlif strukturlu frazeoloji əkslik.

Təkstrukturlu frazeoloji əksliklərin aşağıdakı qrupları mövcuddur:

1. Xüsusi leksik antonim frazeoloji vahidlər;
2. Xüsusi olmayan leksik antonim frazeoloji vahidlər;
3. Morfoloji leksik antonim frazeoloji vahidlər;
4. Cümlə şəklində olan antonim frazeoloji vahidlər;
5. Antonim müqayisəli sərbəst ifadələr.

Xüsusi leksik antonim frazeoloji vahidlər: to start war - to make peace (müharibəyə başlamaq - sülh bağlamaq).

Ə.H.Hacıyeva ingilis və Azərbaycan dillərində frazeologiyanın bir növünü – somatik (bədən üzvlərinin adlarından yaranan frazeologizmlər) frazeologizmləri struktur-semantik aspektdə müqayisəli yolla araşdırmış, həmin qəbildən olan frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik səciyyəsinə verməmiş, tematik qruplara ayırmış, işlənmə dairəsinə və mənbələrinə görə təsnif etmiş, semantik bölgüsünü aparmış, funksional əlamətlərini geniş səpgidə tədqiq edərək öyrənmişdir [15, s.140].

Tədqiqatçı-alim hər iki dildə konkret olaraq somatik frazeologizmləri semantik istiqamətdə altı yerə bölmüşdür ki, onlardan da biri “somatik frazeoloji antonimlər”dir. Bu bölmədə qoyulan məsələlər bilavasitə bizim tədqiqatla bağlı

olduğundan, faydalanmağın zəruriyyəti qeyd olunmalıdır. Çünki antonim frazeologizmlərin başqa tipləri də bu müddəalar üzrə öyrənilə bilər.

Ə.Hacıyeva ingilis dilində antonim somatik frazeoloji birləşmələri iki yerə ayırır: 1) təkmənalı somatik frazeoloji vahidlərin antonimliyi; 2) əsas sözü eyni olub, quruluşuna və feil komponentinin leksik mənasına görə fərqli səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlərin antonimliyi [15, s.147].

Təkmənalı antonim frazeologizmlər eyni lüğəvi tərkibli və quruluşludur. Burada əsas söz antonim xarakterlidir. Məsələn: *reputation/pride/honour - to be proud (of)/to take pride (in)* (baş ucalığı- baş alçaqlığı), *to be in one's element (münasib və rahat atmosferada olmaq) - to be out of one's element (narahat atmosferdə olmaq)*, *bad faith (vicdansız, alçaq) - good faith (səmimi, vicdanlı)* və s.

Birləşmə tam şəkildə antonimlik yaradır: *from head to foot/limb and bone/from top to toe/from head to heel/from fall to foot* (başdan ayağa bütün varlığı ilə), *to get/to put/to take smth into one's head (başına salmaq) - to get smth. out of one's head (başından çıxartmaq)*. Məsələn,

He made up his mind to have another talk with Margot and meanwhile he put the matter out of his head (D.Carter, *Tomorrow is with us, ch.VIII*). (O, qərara aldı ki, Marqotla bir daha danışsın, lakin bir müddətdən sonra bu fikri başından çıxardı).

Someone cannot hurt a fly/someone looks as if butter would melt in his (her) mouth/mEEK and mild/mEEK as a lamb/quiet as a mouse and humbler than dust (başı aşağı (dinc, fağır adam), *to hold one's head high* (başını uca tutmaq), *to rear one's head* (başını uca etmək); *to put on haughty airs/to look haughty/to be prouds* (başı uca olmaq)

İkinci qrupa aid olan frazeoloji əksliklərin əsas sözü eynidir, strukturuna və feil komponentlərinin leksik semantikasına əsasən fərqlənir. Məsələn: *To rush like mad/to run for all one is worth/to make a frantic dash for smth.* (baş alıb getmək), *to wander aimlessly (without any destination, blindly)/to go wherever one's feet happen to take one/to go wherever one's feet will carry one* (arxaya baxmadan qaçmaq/hara gəldi getmək); *to rush off helter-skelter/to run for one's life* (doğma yerdən qaçmaq).

Baş alıb gəlmək - to be assailed - baş-başa getmək - to go neck and neck - baş-başa gəlmək – 1) to run foul of someone/to fall out with someone. Azərbaycan dilində əsas söz “baş” eynidir, feil komponenti (baş alıb getmək, baş alıb gəlmək, baş-başa getmək) fərqlidir:

Göstərilən frazeologizmin bütün komponentləri antonimdir: *to know all the ins and outs/to know the ropes/to feel perfectly at home in smth (başından girib ayağından çıxmaq)*

Azərbaycan dilində olan “bərk-boş” sözlərinin frazeologizm tərkibində antonimlik yaratdığı müşahidə olunur: (başının bərkliyini-boşluğunu yoxlamaq). *to treat someone with a dose of birch-oil.*

Antonimlər semantik cəhətdən müxtəlif olur. Semantik baxımdan insanların xoş və ağır həyatı ilə bağlı frazeoloji əkslikləri nəzərdən keçirək;

A happy life (xoş gün) - hard days (ağır gün), witticism/a witty remark/a fest/a quip (xoş söz) – heavy words/unpleasant words (ağır söz), halsyon days (xoşbəxt çağlar) – unhappy days (bədbəxt vaxtlar), a bed of roses (xoşbəxt həyat) - miserable days (bədbəxt həyat), happy people (xoşbəxt adamlar) - waifs and strays (bədbəxt adamlar), to be born under a lucky star (xoşbəxt doğulmaq) - to be born in bad weather (bədbəxt doğulmaq), to make one’s day (xoşbəxt etmək) - to drain the cup of bitterness to the drags (bədbəxt etmək).

İngilis dilində çoxstrukturlu frazeoloji əksliklərin Azərbaycan dilinə təkstrukturlu frazeoloji əksliklərlə tərcüməsi müşahidə edilir. Məsələn, *An earthly paradise/ heaven on earth (cənnət, behişt) - perfect hell (cəhənnəm); as luck would have (xoşbəxtlikdən) - unfortunately/to one’s misfortune/as ill luck would have it/to make matters worse (bədbəxtlikdən).*

İngilis dilində ikistrukturlu frazeoloji əksliklərin Azərbaycan dilindəki qarşılığı bəzən eyni quruluşda tərcümə olunur. Məsələn, *happy event (xoşbəxt hadisə) – unhappy event (bədbəxt hadisə).*

İngilis dilində çoxstrukturlu frazeoloji əksliklər Azərbaycan dilinə iki, yaxud üç komponentli strukturda tərcümə edilə bilər. Məsələn, *to make one’s day (xoşbəxt etmək) - to make unfortunate/ destitute (bədbəxt etmək), a green old age (xoşbəxt*

qocalıq) - *miserable/unlucky old age (bədbəxt qocalıq)*.

İngilis dilində çoxkomponentli frazeoloji əksliklər bəzən Azərbaycan dilinə üç komponentli strukturda tərcümə edilir. Məsələn, *to drain the cup of bitterness to the dregs/to drink the cup of sorrow to the bottom (bədbəxtlik üz vermək) – to happen good fortune (xoşbəxtlik üz vermək)*.

İngilis dilinin frazeoloji antonimlərinin strukturunda müşahidə olunan oxşar və fərqli cəhətləri nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) bir sözə görə fərqlənən frazeoloji antonimlər sırası: *to get (have) the right end of the stick (to understand a situation) - to get (have) the wrong end of the stick (to misunderstand a situation) - situasiyadan yararlanmaq, situasianyı başa düşmək-situasiyadan yararlanmamaq, situasianyı başa düşməmək, to do somebody a bad (ill) turn (disservice) - to do somebody a good turn (service) - kiməsə pis xidmət göstərmək-kiməsə yaxşı xidmət göstərmək.*

2) baş sözü fərqlənən frazeoloji antonimlər sırası: *bad faith (deceit, treachery)-good faith (sincerity, honesty) imansız olma- doğruçul olma.*

3) quruluş etibarilə tamam fərqlənən frazeoloji antonimlər sırası: *time out of mind (dəfələrlə-over and again; many times) - once in a blue moon (hərdənbir - very rarely, hardly ever); to be in glover (cah-cəlalla - in great luxury)- to live rough (çətinliklə - without luxury, in hardship);*

4) son sözü fərqlənən frazeoloji antonimlər sırası: *a bed of thorns (çətinliklə) - a bed of roses (naz-nemət içində); as cold as stone (soyuqqanlı) - as cold as charity (istiqqanlı);*

5) orta sözlərdən biri digərini əvəz edən frazeoloji antonimlər sırası: *on the other hand (başqa tərəfdən) - on the one hand (bir tərəfdən).*

Frazeoloji semantikada çoxmənalılıq, omonimlik və antonimlik keyfiyyətləri özünü göstərir. Frazeoloji semantikada olan həmin keyfiyyət dəyişmələri onlardan bədii əsərlərdə daha çox istifadə edilməsinə, ifadə tərzinin daha da zənginləşməsinə şərait yaradır. Hər bir dildə antonim diferensiator və ya əkslikliyin linqvistik ölçüləri (meyarları) özünü göstərir. Antonimlik semantik əlaqənin bir növüdür, söz və söz

birləşmələrini qarşı-qarıya qoyur, müqayisə edir. Əsas semantik aspektdə ümumi semantik mənalar yerləşir, qrammatik antonim sıranı təyin edir.

Antonimlərdə semantik ümumilik “qarşılaşdırma, müqayisə üçün əsasın” olmasıdır. Qarşılaşdırılan vahidlərin semantik aspekti bir-birinə tamamilə zidd olub, xətti inkişafda olan semantik qütbləşmə yaradır. Semantik qütbləşmə uyğun predmetlərin denotativ komponentləridir, məna isə konnotativdir.

Antonimlərin semantik cəhətdən bir-birinə tamamilə əks mövqeyi məsələsi, ingilis dilçiliyində tədqiq olunmuşdur [176, s.102]. Frazeoloji semantikada antonimlik özünü göstərir. Frazeoloji semantikada özünü göstərən antonimlik ingilis bədii ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadə olunur.

1.5. Frazeoloji əksliklərin bölgü prinsipləri. Nitq hissələrinin əkslikləri. Frazeoloji vahidlərin əksmənalılığının tərkib paradigmaları və təsnifi məsələləri

Hər bir elm sahəsində, hər bir problematik məsələnin araşdırılmasında olduğu kimi, frazeoloji əksliklərin də hərtərəfli və həqiqi şərh üçün onların təsnif edilərək qruplaşdırılması böyük önəm kəsb edir. Təsnifat-bölgü araşdırmanın obyektini əhatə etmək, dəqiqləşdirmək və düzgün dərk etmək daha vacib şərtlərdəndir.

İngilis dilində frazeoloji əksliklər müxtəlif xüsusiyyətləri ilə, müxtəlif formalarda çıxış edir. Buna görə də frazeoloji əksliyə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları fərqli prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və təhlil etmək olar. Bu halda frazeoloji əksliyin məna cəhəti nəzərə alınma bilər, başqa halda isə qruplaşmanı formal-struktur əlamətlərə əsasən aparmaq olar.

Antonim əksliyin qəbul olunmuş formada təsnif edilərək araşdırılması dissertasiya işinin ümumi istiqamətindən, məqsədindən, araşdırıcının üslubundan, fərdi yaradıcılığından çox asılıdır. Bununla bərabər, burada frazeoloji əksliyin təbiətinə və tələbinə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Biz frazeoloji əkslikləri struktur-semantik baxımdan təsnif edərkən ən əhəmiyyətli, ən mühüm əlamətləri nəzərə almaq fikrindəyik.

Bölgülər aşağıdakı kimidir: hər iki halda frazeoloji əksliyin qruplaşdırılması düzgündür. Lakin buna baxmayaraq, hər iki halda əksliyi bildirən frazeoloji vahidlərin həm ümumi, həm də fərqli cəhətlərinə nəzər salmaq və fikir vermək lazımdır ki, onları hansı bölgü prinsipi əsasında daha dəqiq öyrənmək mümkündür. Hər bir prinsipin təbiətini ayrılıqda nəzərə almaqla yanaşı, bütün əsas xüsusiyyətlərin toplusunda frazeoloji semantik növlər arasındakı yaxın və fərqli cəhətlərdə müəyyən olunmalıdır. Məsələn, antonim qarşılaşma (bad-good, beautiful-ugly), paradigmatik əlaqəyə daxildir. Bu cəhətdən frazeoloji əkslik problemi bu iki əlaqə üzrə öyrənilməlidir. Əks qarşılaşdırma sözlərdə olduğu kimi, frazeoloji vahidlər arasında da mövcud olur. Uyğun frazeoloji vahidlər əlaqələndirilir, tutuşdurulur. Frazeoloji vahidlər arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibət yaranır. İ.Məmmədov yazır ki, *“bu əlaqə və münasibətlərin bəzisi üzdə, bəzisi isə dilin çox dərin qatında olub, sistemin ümumi daxili qanunları ilə idarə olunur”* [25, s.7].

Beləliklə, frazeoloji əksliyin təsnifində əsas halqanı tapmaq və sözügedən antonimik qrupu məhz bu əsas əlamətlər baxımından bölgülərə ayırmaq gərəkdir. Frazeoloji əksliklərin tədqiqəndə nəzərə alınmalıdır ki, bu dilə məxsus əlamətlər bölgü boyu məsələlərin ardıcıl, silsilə şəklində tədqiq etməyə imkan yaratsın.

Araşdırmalarda antonim frazeoloji vahidlər bir neçə qrupa ayrılaraq təsnif olunur: 1) məna qruplaşdırılması ilə yarananlar; 2) frazeoloji vahidlərin quruluşlarının dəyişməsi ilə əmələ gələnələr [137, s.18].

İngilis dilində frazeoloji antonimlər müxtəlif nitq hissələri ilə münasibətdədir. Bu münasibəti leksik-qrammatik xarakterinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1) feil: *to miss the bus - to explore every avenue (əldən buraxmaq - hər xirdalığı araşdırmaq)*

2) substantiv: *a hard nut to crack - a child's play (uşağın oyununa bərk findiq da çatlayar)*

3) obyektiv: *as weak as water - as strong as a bone (su kimi yüngül-sümük kimi bərk)*

4) adverbial: *with a heavy heart - with a light heart (qəddar, soyuq qanlı - yumşaq ürəkli).*

Antonim frazeoloji vahidlərin özünəməxsus leksik-qrammatik xarakteristikası vardır. Leksik-qrammatik xüsusiyyətlər əks frazeoloji ifadələrin aşağıdakı bölgüsünə görə aparılır:

1. İsmi frazeoloji əksliklər: Bu cür frazeoloji əksliklərin tərəfləri adlardan ibarətdir. Məsələn, *The moon is not seen when the sun shines* - *Təzə ay çıxanda köhnə ayı doğrayıb ulduz qayırlar*; *a bird in the hand (nağd)* - *a bird in the bush (nisyə)*; *in good keep (yaxşı şəraitdə)* - *in low keep (pis şəraitdə)*.

2. Feili frazeoloji əksliklər: Feili frazeoloji əksliklərin quruluşu haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar onları mürəkkəb feillər sırasına aid edirlər [7, s.60].

Feili frazeoloji əksliklərin ikinci tərəfi feillərdən ibarət olur. Məsələn, *to play a losing game (to have a plan that will fail)* - *to play a winning game (to have a plan that will succeed)*, *to make a good fist at (of) smth (bir işdə yaxşı səy göstərmək)* - *to make a poor fist at smth. (bir işdə səhlənkərlilik etmək)*; Azərbaycan dilində: *bərkə-boşa düşmək-bərkdən-boşdan çıxmaq*; *ad almaq-ad batırmaq, məsləhət almaq-məsləhət vermək, söz almaq-söz vermək və s.*

İngilis dilində *to come a long way/to go a long way* frazeologizmi Azərbaycan dilində “uzağa getmək” feili frazeologizmi ilə tərcümə olunur. Bu ifadənin “yaxına getmək” əksliyi də vardır: *to approach to smb.*

Göründüyü kimi, feili frazeoloji əksliklərin hər iki tərəfində morfoloji baxımdan dəyişikliklər baş vermişdir. Dəyişmələr ikinci tərəfin antonim feillərdən ibarət olması ilə bağlıdır.

3. Obyektiv frazeoloji əksliklər: *to live a happy life/to live a well-to do life/to see better days* - *yaxşı gün görmək (maddi cəhətdən təmin olunmuş, qayğısız, şən həyat yaşamaq)*. Bu komponentin əksi “pis gün görmək” ifadəsidir: *to live from hand to mouth*.

Və yaxud: *A close neighbour is better than a distant relative* – *Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır*; *a hot head (çılğın)* - *a cool head (təmkinli)* və s. Bu cür təyini frazeoloji əksliklər təyinedicilik xüsusiyyətinə malikdir.

4. Zərflik tərkibli frazeoloji əksliklər: *to play one's cards well* (özünü yaxşı idarə etmək) - *to play one's cards badly* (özünü pis aparmaq); *yaxşı danışmaq-pis danışmaq*;

1) məkan bildirənlər: *to be well in with someone/to be on friendly* (close terms with someone) - *bir kəsə yaxın olmaq, to be far from smb* - *bir kəsdən uzaq olmaq* ;

2) zaman bildirənlər: *till final victory/to be game to the last/to hold out/to sit it out* (son qələbəyə qədər) - *till the last failure* (son məğlubiyyətə qədər); *lately/of late* – *son zamanlar* (axır vaxtlarda) - *an early times* (ilk zamanlar);

3) ölçü bildirənlər: *to be in clever/ to live in a bed of roses/to enjoy cakes and ale/it is all one for him (her)/someone doesnt care a straw for anything/someone can wade through any sea/someone is absolutely reckless*(bəşdə alacağı yox, üçdə verəcəyi);

4) dərəcə bildirənlər: *Charity begins at home/Deep will call deep* (Qarın qardaşdan irəlidir; Bayquş xarabalığı gülüstana dəyişməz).

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, deyilən fikirdən irəli gələn məsələyə və frazeoloji əksliyin yaranma prinsiplərinə yenidən baxılmalıdır.

Əks mənaları ifadə edən frazeoloji komponentlər insanların konkret həyat təcrübələrinə əsaslanmaqla interospektiv istiqamətdə müəyyənləşdirilməlidir.

Burada millətlərin frazeologiya sahəsindəki düşüncələri də nəzərə alınmalıdır. Yəni, adları çəkilən tədqiqatlardan fərqli olaraq, biz frazeoloji əkslik problemini dərkətmə-şüur-təfəkkür müstəvisində araşdırmağa cəhd edəcəyik.

Frazeoloji əksliklərin struktur xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, əks mənali frazeoloji vahidlərin müəyyən edilməsində bir sıra çətinliklər özünü göstərir.

Belə birləşmələrə qoyulan şərtlər bir sıra hallarda ödənilmir, həmin birləşmələrin struktur tiplərində və bölgü prinsiplərində ziddiyyətlər meydana çıxır.

Növbəti fəsildə frazeoloji antonimlərin semantik-üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılması nəzərdə tutulur ki, bu da həmin xüsusiyyətlərə ənənəvi dilçilikdə kifayət qədər diqqət ayrılmamasından irəli gəlir.

II FƏSİL

FRAZEOLoji ƏKSLİKLƏRİN SEMANTİK-ÜSLUBİ VƏ FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Əksmənalılıq və onun ifadə vasitələri (antiteza, oksimoron, təzad; enantiosemiya-məntiqi əksliklər; əks mənalı atalar sözü və məsəllər (paremiyalar)

Frazeoloji əkslik semantik cəhətdən üç açar anlayışla bağlı öyrənilməlidir: 1) əkslik, 2) əksinə təsir etmə; 3) ziddiyyət, bir-birinə zidd. İngilis dilində frazeoloji əksliklərin tematik baxımdan məna növləri rəngarəngdir:

1) insanı xarakterizə edən frazeoloji əksliklər: *to have seen a lot of life/to have seen much in one's life/to have seen a thing or two in one's time/to have seen a few things in one's time/to have seen things before/to have been around/the old bird/a downy bird/a knowing old bird/the old stager/the old campaigner (düşüb-çıxmış adam, görüb-götürmüş adam/hər tərəfli təcrübəli insan haqqında);*

2) şəxsin psixi vəziyyətini səciyyələndirən frazeoloji əksliklər: *down in the mouth (or in the dumps) - peşiman olma; as cheerful as a lark/day as a lark - əhval-ruhiyyəli.*

3) emosionallıq bildirən frazeoloji əksliklər: *on the other hand (başqa tərəfdən) - on the one hand (bir tərəfdən); hot head (çılğın) - cool head (təmkinli).*

4) məsafə ifadə edən frazeoloji əksliklər: *cheek by jaw/ at one's elbow/(right) under one's nose (yaxınlıqda//böyür-böyürə, burnunun dibində; put one's hand no further than your sleeve will reach - uzaqda, aralıda//əlçatmaq yerdə.*

5) tərz ifadə edən frazeoloji əksliklər: *sit on one's hands//twiddle one's thumbs (əl-əl üstə oturmaq); sweat one's guts out//work one's fingers to the bone (dişi - dırnağı ilə işləmək);*

6) əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət ifadə edən frazeoloji əksliklər: Məsələn, *Hard words break ones heart.* (Acı suala şirin cavab gözləmək).

Frazeoloji antonimlər asimetrik semantikaya malikdir. Xarici əlamətlərinə görə semantik asimetriya özlərinin birləşmə imkanlarına görə müxtəlif tipli məhdudiyətlər şəklində özlərini büruzə verir, burada və digər buna müvafiq hallarda hakim qanunauyğunluq onların təkcə böyük həcmdə istifadə edilməsində deyil, hər bir antonimlik təşkil edən cütün semantik cəhətdən daha sadə üzvünün daha çox distributiv sərbəstlik əldə etməsində özünü göstərir [47, s.104].

Hər bir frazeoloji vahidin invariantı, əsas mənası semantik əlamətlərin toplusudur. Obyektiv aləmin predmet, hadisə və proseslərinin mahiyyətini təşkil edən müxtəlif əlamətlər məfhumda toplanır və onun həcmi, məzmununu yaradır.

Antonimləri paradigmatik vasitə kimi öyrəndikdə iki məna aydın üzə çıxır: əks məna; əksinə təsir etmə. Antonimiyada semantik ümumilik mövcuddur, “*əlaqələndirici məna, nisbət, qarşılıqlı münasibət*” [126, s.62].

Fransız dilçisi L.Guilbert frazeoloji-semantik paradigma, antonimlərin sintaqmatik vasitələri və qanadlı-frazeoloji antonimləri göstərilmiş əsərində ətraflı şərh etmişdir. Antonim əkslikdə iki məna: 1) dəqiq məna; 2) təxmini məna vardır.

Antonim asimetrik semantika, məkan kimi hərtərəfli və zaman kimi birtərəfli olan antonim cütlüklərdir. Məsələn, simmetriya və asimetriya, tarazlıq və natarazlıq.

Ziddiyyətin qraduallığına görə frazeoloji əksliklər tam və nisbi olmaqla iki qrupa bölünür [182, s.73].

N.F.Alefirenko frazeoloji antonimləri daxili semantik ziddiyyət tiplərinə görə bölür. O, “qarşılaşdırma”, “ziddiyyət” termin-anlayışlarını fərqli biçimdə interpretasiya edir [35, s.163]:

1. Kontrar qarşılaşdırmanı ehtiva edən əks frazeologizmlər: *bad faith (bədbəxt)* - *good faith (xoşbəxt)*; *in good keep (yaxşı vəziyyətdə)* - *in bad keep (pis vəziyyətdə)*; *tighten the purse-strings (vəziyyəti pisləşmək/tənəzzülə uğramaq)* - *loosen the purse-strings (vəziyyətini yaxşılaşdırmaq)*; buna oxşar hallar Azərbaycan dinində də var; *çətin adam-çətin olmayan adam, yüngül insan-ağır insan*;

2. Komplementar (əlavəli) qarşılaşdırmanı ehtiva edən əks frazeologizmlər: *in deep waters (çətinlikdə)* - *in easy street (rahat vəziyyətdə)*; *xəstə düşüncə sağlam*

düşüncə;

3. Vektor qarşılaşdırılmasına əsaslanan, yəni əks istiqaməti bildirən əks frazeologizmlər: *upstairs-downstairs* (aşağı mərtəbə- yuxarı mərtəbə); *trime out of mind* (dəfələrlə, bir neçə dəfə) - *once in a blue moon* (hərdənbir, nadir hallarda);

Tam frazeoloji əksliklər. Semantik cəhətdən bir-birinin tam və mütləq əksini təşkil edənlər tam frazeoloji əksliklərdir. Misal üçün: *white days/happy days* (ağ gün) - *black days/unfortunate days* (qara gün); *gözəl həyat* - *cirkaba batmış həyat*. Əkslik dərəcəsinə görə, frazeoloji əksliklər arasında mənaca bir-birinə tam əks olan mütləq antonimlər və mənaca bir-birinə tam əks olmayan nisbi antonimlər də mövcuddur. Belə bir yanaşmada mütləq və nisbi antonim bölgüsü tam və nisbi antonim fərqləndirilməsi ilə eyniyyət yaradır [143, s.12].

Tam frazeoloji əksliklər cəmiyyətin formalaşdığı zamandan əmələ gəlmişdir. Cəmiyyəti təmsil edənlər yaşadıkları mühiti başa düşdükcə bölünməz vahidlərdəki antaqonist ziddiyyətləri (*warm attitude - cold attitude, bitter life-wonderful life, işıqlı adam-qaranlıq mühitinə düşən adam və s.*) seçməyə, ayırmağa cəhd göstərmişlər. Belə frazeoloji məfhumların dildə fərqləndirilməsi ən çox tam frazeoloji əksliklər vasitəsilə meydana çıxmışdır [143, s.16].

Bunların dildə varlığının tarixi qədim olduğu üçün onlar ən çox folklor örnəklərində müşahidə olunmaqdadır: *a day before the fair* (too early) - *a day after the fair* (too late); *on the spur of the moment* (hazırlıqlı) - *on second thought* (sonradan yaranan fikir); *ilanın ağına da lənət, qarasına da*; *ışıqlı dünya-qaranlıq dünya*; *zalım şah-ədalətli hökmdar*; *varlı tacir - yoxsul kəndli və s.*

Natamam frazeoloji əkslik-ikinci semantik qrup. Bunlar semantik cəhətdən bir-birindən şərti və nisbi ziddiyyətləri bildirdiyinə görə fərqlənə bilər. Ona görə də belələrinə nisbi frazeoloji əkslik də deyilir. Misal üçün: *white city-red district, white world-dark world, qış qayğıları-payız qayğıları və s.*

Antonim frazeoloji vahidlərin iki mənə növü mövcuddur: ekstensional mənə; intensional mənə [22, s.21]. İnvariant mənə (əsas mənə) - variant mənə (əlavə mənə). Hər bir frazeoloji vahidin invariantı, əsas mənəsi semantik əlamətlərin toplusudur.

2.2. Frazeoloji əksliklərin semantik növləri

Frazeoloji sistemdə vahidlərin məna müxtəlifliyi, əks mənalar onun asılılıq, sərbəstlik, müstəqillik dərəcəsində də özünü göstərir. Belə ki, bir frazeoloji vahidin əks əlaməti o birisindən asılı durumda fakta çevrilir, əks təqdirdə əksliyi müəyyənləşdirmək mümkün olmaz. Eyni zamanda hər iki zidd frazeoloji vahid sərbəst olduğundan, onların hər birinin öz hüququ, statusu vardır.

“Sözün əsas mənasının daxil olduğu paradiqma (tematik qrup) törəmə mənalarda dəyişir, yeni semantik vahid (işarələnən) özünə yeni paradiqma yaradır və sintaqmatik münasibətin dəyişməsi sözün paradiqmatik əhatəsini də təzələyir: “down/low” (aşağı) sözü əsas mənasında, eləcə də bəzi törəmələrdə ümumi və konkret məkan mənasında işlənir və “up/above” (yuxarı) sözünün semantik antonimi kimi çıxış edir. Bu semantik əlamət sözün bəzi məqamlarında itir, yaxud arxa plana keçir, nəticədə isə həmin söz yeni mühitə daxil olur: low price (aşağı qiymət), low title/rank (aşağı rütbə). Belə birləşmələrdə “aşağı” sözü məkan məzmununu deyil, dərəcə və yüksək mövqe müstəvisində antonimlik yaradır” [23, s.241].

Frazeoloji əkslik semantikadan asılıdır. Burada başlıca kriteriya əkslik mənası hesab edilir. Əlavə kriteriyalar – leksik vasitələr frazeoloji vahidlərdən ibarət olan antonim kontekstlərdə işlədilir.

Eyni semantik sahəyə mənsub keyfiyyət, əlamət, qeyri-müəyyən kəmiyyət, məkan və zaman anlayışlarının qarşı-qarşıya duraraq, qütbləşməsini bildirən frazeoloji antonimliyin də bir sıra nəzəri məsələləri sinonimliyin uyğun məsələləri ilə üst-üstə düşür (tam və natamam, mütləq və nisbi, dildəki və nitqdəki və s. antonim frazeologizmlər). Sinonim frazeologizmlərdən fərqli olaraq, antonim frazeologizmlər yalnız qiymətləndirici məna kəsb edən nisbi frazemləri əhatə edir [122, s.16].

Antonimliyə xas olan qiymətləndirmə məqamı əşya yox, məhz əlamət və hadisə anlayışları ilə əlaqədardır. Burada mücərrəd məfhumların məntiqi məzmunca qarşılaşdırılması əsas şərtidir: qütbləşmə mühüm semantik əlamət üzrə gedir. Şübhəsiz, dağ-tarla, ağ-yaşıl kimi cütlükləri “nisbi antonim” sözlər adlandırıb, əksmənalılıqla bağlamaq [20, s.178] düzgün sayılmamalıdır. Aydın olmur ki, bunlar

hansı əlamətlərin əksliyini bildirir və ya hansı səbəbdən bu fərqləndirici əlamətlər məhz əksmənəliliklə əlaqələndirilir.

Antonim söz cütlüyü kimi, antonim frazeologizmlər də ancaq eyni üslubi-
emotiv, distributiv səviyyədə işlənir [103, s.56].

Əksmənəli vahidlər real varlıqda maddi və mənəvi aləmlə bağlı olan hər şeyi əhatə edir və bunları qarşılaşdırma üsulu ilə ortaya çıxarır.

Əksmənəlilik bir anlayış kimi sosial həyatın və dilin inkişafının ilk dövrlərində əmələ gəlmiş, insan ətrafındakı predmet və hadisəni başa düşərkən, onları bir-birindən fərqləndirmişdir. Qədim folklor örnəklərində frazeoloji-idiomatik ifadələr təzadlar əsasında formalaşmışdır. Xalqın yaratmış olduğu atalar sözləri və məsələlərin böyük əksəriyyəti təzadlı fikirlərlə zəngindir. Məsələn, ingilis dilində: *to cut one's cable; to hop the stick; to lay up one's heels; to go away; to take the ferr; to go hence; to go home/to go behing the eternal cloud; to pass beyond the veil; to hop the twig; to go into the sunset; to go off the hooks; to kick up one's heels; to push up the daisies; to go to pot* (dünyadan köçmək, ölmək, rəhmətə getmək və s...)

Frazeoloji əksliklərin yaranmasında antiteza və oksimoronun rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür.

Antiteza (yunanca antithesis - ziddiyyət, qarşılaşdırma deməkdir). Antiteza səciyyəli “*antonimlər frazeoloji birləşmələrin də tərkibində olur*” [76, s.9].

Antiteza poetik nitqdə ritorik əkslik, ritorik pafos, kontrastın üslubi fiquru vəzifələrini də icra edir.

Antiteza üslubi fiqur kimi frazeoloji antonimlər vasitəsilə də formalaşır, təzadlı təsvirlərdə, obraz və situasiyalar çərçivəsində hadisələrin mahiyyətini açır, müqayisə, qarşılaşdırma prosesində dərəcə, vəziyyət və keyfiyyəti fərqləndirməyə xidmət edir. “Xalis fikir təzadı” [76, s.12] olan frazeoloji antiteza ziddiyyətli məqamları qarşı-qarşıya qoyur. “Təsirli üslubi fiqur” olan antiteza canlı və ifadəli nitqin emosionallığını yüksəldir. Təzadlı müqayisədə üzləşdirilən personajların, xarakterlərin və s. keyfiyyəti, xasiyyəti barədə canlı təsəvvür formalaşdırır.

Antiteza yunan sözü olub, iki əks mənənin eyni cümlədə işlənməsidir. Antithezis – “vəziyyətə qarşı” (setting position) mənasında olub, təzadlı hadisələrin

bir-birinə qarşı qoyulması, tutuşdurulmasıdır. Fikirlərin, obrazların xarakterindəki ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən ən təsirli ifadə vasitəsidir. Məsələn, *Many are called, but few are chosen* – *Çağırılan çox, seçilən az olar. Man proposes, God disposes* - *Sən saydığını say, gör fəlak nə sayır.*; *Love is ideal thing, marriage is a real thing* - *Sevgi xəyaldırsa, evlilik isə reallıqdır.* və s....

Antonimlərdən düzələn antiteza bədii ifadə vasitəsi kimi hadisələr arasında əksmənalılığı və qarşılaşdırmanı qüvvətləndirir. Bu zaman ifadə olunan məfhum və anlayışlar daha da təsirli olur, nəzərdə tutulan məna daha da dəqiq olur, nitqdə isə emosionallıq daha da güclü olur [217].

Antitezadan həm müxtəlif əks anlayışları bir-birindən fərqləndirmək, həm də xüsusi üslubi effekt yaratmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Belə ki, antonim söz və birləşmələrlə yaranan antiteza nitqdə emosionallığı gücləndirir, onları daha da təsirli edir. Məsələn,

We must learn to live together, as brothers or perish together as fools (Martin Luther King)-*Ya bir qardaş kimi yaşamağı öyrənməliyik, ya da axmaqlar kimi məhv olmalıyıq. Ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country* (John F. Kennedy) – *Soruşma ki, ölkən sənincün nə edib, sən soruş ki, ölkən üçün nə etmişən.*

Antiteza antonimlərdən yaranıb, əks mənalar ifadə edir. Lakin bu o demək deyildir ki, antonimlərin hamısı antiteza olur. Onlar arasında müəyyən bir sədd vardır. Hər ikisi əks mənalı anlayışların qarşılaşdırılması nəticəsində yaransa da, onların müəyyən fərqləri də vardır. Məsələn, *People want much, but get little*. Burada *much* və *little* sözləri antonimdir, amma “*Many are called, but few are chosen*” – “*Çoxlarını çağırırlar, amma azı seçilir*” və ya “*İnsanlar çox şey istəyir, lakin inların az qismini əldə edirlər*” cümləsindəki *are called* və *are chosen* birləşmələri antitezadır.

Antonim söz və birləşmələr məcazi məna kəsb edib, substantivləşdiyi zaman antiteza olur. Məsələn, *It was the best of time* - *ən gözəl vaxt idi, it was the worst of time* – *ən pis vaxt idi, It was the age of wisdom* - *müdiriqləşəndə, It was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the*

season of light, it was the season of darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair, we had everything before us, we had nothing before us, we were all going direct to heaven, we were going direct to other way və s. (Ch.Dickens, A Tale of Two Cities) [177].

Antiteza antonim söz və ifadələr üzərində yaransa da, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onlardan fərqlənir. Mahiyyətcə, onlar müxtəlif kateqoriyalardır. Antonim semantik vahiddir, antiteza isə bədii ifadə vasitəsidir. Bədii əsərlərdə, nitqlərdə ifadənin bədii, təsirli, emosional və ekspressiv olması üçün bir-birinə məcazi cəhətdən əks olan iki məfhumun və ya birləşmənin qarşılaşdırılıb işlədilməsi nəticəsində antiteza yaranır. Antiteza termini antonim məfhumuna nisbətən geniş anlayışdır. Antonimlər ancaq leksik mənaya, antiteza isə həm leksik mənənin əksliyinə, qarşılaşdırılmasına, həm də məfhumu görə qurulur. Məsələn, “When there is need of silence, you speak, and when there is need of speech, you are dumb” - Susmaq lazım olanda danışsən, amma danışmaq lazım olanda lal olursan. “When you are present, you wish to be absent, and when absent you desire to be present” - Var ikən yox olmağını istəyirsən, yox ikən varlığını arzulayırsan. “In council you descent on bravery, and in the battle you tremble” - Məclisdə cəsurluqdan danışsən, döyüşdə isə qorxudan əsirsən.

Antiteza bəzən ya qoşa işlənir, ya da növbə ilə bir-birini əvəz edir [212]. Məsələn, “Listen, young men to an old man to whom old men were glad to listen when he was young” - Cavanlıqda o, yaşlı kişiylə qulaq asılan kimi siz də ona qulaq asın.

Antonim ümumi termindir, antiteza isə fərdidir, müəllif ifadəsidir, hər kəs fikrini daha da emfatik etmək üçün onu nitqdə özü yaradır. Bir mətndə antonim kimi işlənən söz və birləşmələr, başqa mətndə antiteza kimi işlənə bilər.

Antonimlər sabitdir, dəyişməzdir, antiteza isə situasiya ilə bağlıdır, mətndə, hadisə ilə əlaqədar olaraq dəyişə bilər. Antonimlər ayrılıqda da, yəni mətndən kənar da əkslikləri bildirir, onlar yanaşı işlənməyə də bilər, amma antiteza eyni cümlə üzvü kimi həmin cümlədə və yanaşı işlənir. Məsələn, *Love for enemies (düşmənə olan məhəbbət xatirinə) ifadəsinin mətn daxilində işlənməsinə fikir verək. “Love your*

neighbours and hate your enemy” - Dostunu sev, düşməyə nifrət et. But I tell you: “Love your enemies and pray for those who persecute you, that you may be sons of your Father in Heaven” – “Düşməyini sev, səni təqib etdiyinə görə dua et, onda sən Allahın sevimli qulu olarsan” (Jesus, Matthew 219.wiki).

Antonimlər və antiteza hər ikisi əkslik bildirsələr də, antonimlər söz və birləşmələrin mənasını qüvvətləndirmək üçün işlədilsə, antitezalar aydın və təsirli mənzərə yaratmaq üçün, müqayisə xarakterli portretlər təqdim etmək üçün, obrazın mənəvi aləmini açmaq üçün işlədilir. Məsələn, to pick up one’s spirit/courage (cəsarət toplamaq, cəsarətləndirmək) - to lose one’s spirit (ruhdan düşmək); to go to pieces (məhv olmaq) - to live happily (xoşbəxt yaşamaq) və s. kimi birləşmələr bir-birilə antonimdir. Amma “Man proposes - God disposes” - İnsan təklif edir, Allah məsləhət bildiyini edir. “Give every man thy ear, but few thy voice” (Az eşit, çox dinlə).

Bədii dildə yaranan antiteza qüvvətli bir vasitədir. Antitezanın əsasında təzad durur. Təzad isə müxtəlif anlayışların ayrı-ayrı əlamətləri arasında özünü göstərir. Antonimlər vasitəsilə yaranan antiteza müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirməklə bərabər, üslubi effekt yaratmaq üçün də istifadə edilir [7, s.119].

Antiteza daha geniş faktorları özündə cəmləşdirən üslubi fiqur kimi diqqəti cəlb edir. Bu üslubi fiqur leksik-semantik vahidlərin və əksmənalı tərkiblərin iştirakı ilə yaranır. Mətn daxilində həm mütləq, həm də nisbi-kontekstual frazeoloji antonimlərlə ifadə olunan antiteza müxtəlif ziddiyyətli anlayışları müqayisə yolu ilə bir-birinə qarşı qoyur. Elə bu məqamda ətraf aləmin insan təfəkküründə assosiasiyasına əsaslanan müqayisəni psixolinqvistik amil kimi bir daha qeyd etmək olar. İnsan düşüncəsi bəzi durumlarda məfhum, predmet və anlayışları bənzətmə və müqayisə ilə fərqləndirir. İnsan psixikası və təfəkkürü ilə bağlı bu məsələ nitqdə konkret faktlarla, məsələn, müqayisə və onun nüfuz etdiyi digər vasitələrlə (metafora, epitet, təcəssüm, antiteza və s.) inikas olunur. Digər vasitələrdən fərqli olaraq, antitezada müqayisə təzadlı səciyyəlidir [7, s.15].

L.Novikov yazır: “*Antiteza üslubi hadisə kimi fərdi müəllifin fərdi yaradıcılığıdır, söz işlətməsidir. Antiteza özündə antonimliyi, əksliyin kontekstual*

ifadə vasitələrini birləşdirir, antonimlər isə ifadəni gücləndirir, şiddətləndirir, dəqiqləşdirir və s.” [122, s.46].

“Antiteza daha geniş faktorları əks etdirir. Poetik fiqurlar içərisində antiteza xüsusi yer tutur. Antiteza leksik anlayış deyil, əksinə, daha çox məntiqi anlayış olub, fikirlərin qarşılaşdırılmasına əsaslanır. Antitezanın əsasında həyatın özündəki ziddiyyətlər durur. Real ziddiyyətlər həyatın tendensiyasını müəyyənləşdirdiyi kimi, gerçəkliyə hissi-emosional münasibətin ifadə olunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, yazıçı antiteza ilə həyat gerçəkliyini əks etdirmək, habelə təsvir olunan həyat faktına emosional-ekspressiv münasibətini ifadə etməklə, əsərin dilinin obrazlı, ifadəli və oxunaqlı olmasını təmin edir” [17, s.108].

Antiteza simmetrik və analitik xarakterli olur. Asimmetrik antitezanın çoxsaylı antitezisləri mövcuddur. Bunlara antiteza diatez, akrotez, antimetabol, antimetafeza və s. fiqurlar aiddir. Bu antiteza tipləri ayrıca öyrənilməlidir.

Antiteza nitqin emosional boyalarını gücləndirir, söyləmədəki, frazeoloji antonimlərdəki fikri intensiv nəzərə çatdırır.

Antiteza nitqin ən güclü ifadə vasitələrindəndir. Məsələn, “There is no life without science”. (Elmsiz həyat yoxdur) fikri nitqin emosionallığını gücləndirir. Buradakı frazeologizm-aforizmdə əks münasibətlər çox güclüdür. Antiteza vasitəsi ilə həyatdakı əks, zidd, antoqonist cəhətlər göstərilir. İngilis dilindəki aşağıda təqdim olunan poetik mətnə əks, zidd münasibətlər zəncirvari şəkildə bir-birinin ardınca sıralanmışdır:

*Crabbed Age and Youth
Cannot live together:
Youth is full of pleasance,
Age is full of care;
Youth like summer morn,
Age like winter weather;
Youth like summer brave,
Age like winter bare:
Youth is full of sports,*

*Age's breath is short,
Youth is nimble, Age is lame:
Youth is hot and bold,
Age is weak and cold,
Youth is wild, and age is tame
Age, I do abhor thee,
Youth, I do adore thee;
O! my love, my love is young!* (W.Shakespeare. A Madrigal).

Antiteza nəticəsində sintaktik konstruksiyalarda paralelizm (xiazm) qurulur:

*O! The more angel she,
And you the blacker devil* (“Othello”) – eynitipli struktur-sintaktik quruluşlu antonim frazeoloji vahidlərə xas olan xüsusiyyətlərdəndir.

Bu cür antitezalar frazeoloji antonimlərlə öz əksini tapan hadisələrin məntiqi üslubi arasında sərhəd yaradır. Ədəbiyyatda belələrinə *strof* da deyilir.

Stroflar bədii əsərlərdə üslubi antitezanı formalaşdırır:

All things above were bright and fair,

All things were glad and free (Göydə olan hər bir şey aydın və parlaq idi, bütün əşyalar şad və azad idi).

Frazeoloji mühitdə antiteza, göründüyü kimi, həmin mətndə işlənmiş antonimlərlə yaranır. Məsələn, Top and bottom – zirvədə – ətəkdə, up and down – yuxarıda-aşağıda, inside and out – içində-çölündə.

Antonim frazeoloji vahidlərdə kontrast açıq-aşkar görünür: *The cold in climeare cold in blood, Their love can scarce deserve the name; But mine was like a lava flood that boils in Etnas breast of flame* (G.G.Byron, “Don Juan”, 185, s.12).

Faktlar göstərir ki, antitezanın leksik əsası antonimlərdir. Məsələn, mətndə “güclü” – “zəif” oppozisiyası frazeoloji semantikanı gücləndirir [137, s.5].

Bu əks anlayışlar frazeoloji semantik sahədə mərkəzləşir. Məsələn, “zəif”in əksi “güc”ün frazeoloji mühitdəki əks parametrləridir: *Love cannot be compelled. /There is no forcing kindness - Güc ilə bazar olmaz; somehow/in one way and another - güc-bəla ilə; to keep up one's end /to keep one's head above water - güc-*

bəla ilə keçinmək; someone is half dead - güc-bəla ilə nəfəs alır; to gain strength/to gain in force - güc toplamaq; to be ready to drop with weariness/to beat the end of one's tether - gücdən düşmək; to strain every nerve - gücə düşmək (bütün gücünü sərf etmək); one is ready to drop/one is dropping with fatigue/one is scarcely able to stand - güclə ayaq üstə dayanmaq (xəstəlikdən, yorğunluqdan; kefli olduğundan və s.); very short/only just enough/in short supply - güclə çatar; to live from hand to mouth/to hold (or to keep) up one's end/to make both ends meet/to live on the breadline (to earn just enough money to be able to buy the things someone needs, the situation where one is just able to feed himself or herself and his or her family) – güclə dolanmaq (yalnız zəruri olan şeyləri almaq imkanı olmaq, çətin vəziyyətdə yaşamaq); to have a narrow (hairbreadth) escape/to escape by the skin of one's teeth/scarcely escape alive - güclə qaçıb canını qurtarmaq; a close call/a close shave/a close squeak/a close thin - güclə qaçılmış təhlükə [32, s.57].

“Zəif” sözünün frazeoloji mühitdəki əks parametrləri: as weak as water/wishy-washy – zəif (gücü az); a weak link – zəif bənd (aciz, gücü, iradəsi olmayan insan haqqında); a sore spot/a tender spot, one's weak point/one's weak spot – zəif cəhət (narahatçılıqların, qayğıların səbəbi); to play on someone's weaknesses – zəif cəhətlərini oynatmaq (bir kəsin əsəbləri ilə oynamaq, onu hirsləndirmək); the weaker vessel – zəif cins (qadınlar); someone's weak spot (point, side, sensitive spot) – zəif damar (bir kəsin ən zəif yeri, tez toxunan yeri); to become weak languid – zəif damarına düşmək (bir kəsin zəif yerini bilib, ona təsir etməyi bacarmaq); to find someone's weak spot/to touch someone on the raw – zəif damarını tapmaq (bir kəsin başqasını ələ almaq bacarığı barədə); a picture utterly devoid of inspiration – zəif rəsm əsəri (solğun, cansız rəsm əsəri); a work of no significance – zəif əsər (dəyərsiz əsər barədə); Dutch comfort/cold comfort – zəif təsəlli; a forlorn hope – zəif ümid; to know the length of smb.'s foot – (bir kəsin) zəif yerini bilmək; a dying light (a fading light) – zəifləşən işıq [32, s.968].

Antitezalar frazeoloji mühitdə də obrazlardan və şəraitdən meydana çıxan bir fiqur kimi müəyyən olunur və hadisələri semantik məzmununa, qradasiyasına,

durumuna, eləcə də keyfiyyətinə görə təzadlı biçimdə qarşılaşdıraraq müqayisə edir [132, s.62].

M.N.Kojinanın təbirincə desək, frazeoloji antitezalar nitqin ifadəliliyinin gücləndirilməsi üçün ziddiyyətli məfhumların qarşı-qarşıya qoyulmasından ibarət tərkiblərdir [98, s.24].

Frazeoloji antitezaların müəyyənləşdirildiyi mühit eyni sintaktik quruluşa malik olan yanaşı cümlələrdən və ya nitq parçalarından (söylələrdən) yaranır.

Frazeoloji antitezada müsbət və mənfi cəhətlərin qarşılaşdırılması başlıca şərt sayılır. Bunsuz ziddiyyəti, əksliyi, təzadı təsəvvürə gətirmək mümkün deyil.

Frazeoloji vahidlər arasında əks münasibətlər antiteza fiquru ilə də meydana çıxır. *“Antiteza iki dil strukturunun-leksikologiya və sintaksisin birgə fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxan güclü bədii təsvirdir”* [10, s.58]. Antiteza üslubi fiqur olaraq dildə frazeoloji antonimlərin də hesabına yaranır. *“Bu fiqurlar ayrı-ayrı sözlərin, frazeoloji birləşmələrin mənasını dəyişmir, yalnız nitqin quruluşuna təsir edir və insan duyğularını təlatümə gətirir”* [78, s.180].

Əks frazeologizmlərdə alliterasiya və assonans faktının varlığı onların istifadə potensialını da yüksəldir. Ortaq-müvazi konstruksiyalarda həmahənglik amili hər şeydən öncə mətnin dərk edilməsini asanlaşdırır.

Frazeoloji antiteza ya aşağıdakı hallarla müraciət olunur:

1. Təzadlı müqayisə məqamında: Not wait a sweet answer to a bitter question – acı suala şirin cavab gözləmə;

2. Müqayisə vasitəsi kimi: müqayisə frazeoloji əksliyin hər iki tərəfində müşahidə olunur. Məsələn, as light as a feather (quş kimi yüngül) – as heavy as lead (qurğuşun kimi ağır), straight as a die (təmiz, vicdanlı) – double faced (ikiüzlü, yalançı); abi-leysan kimi göz yaşını tökmək/abi-leysan kimi göz yaşını axıtmaq. Burada “kimi” müqayisə bildirən qoşma olub tərəfləri qarşılaşdırmağa xidmət edir;

3. Obraz və personajların xarakterində özünü göstərən fərqli cəhətlər frazeoloji antiteza ilə də verilir. Misal üçün: to say in a fit of anger – acıqla (hirsə, qeyzlə, əsəbi halda) demək – to say smth calmly/kindly (sakitcə demək);

4. Təzadlı vəziyyət antiteza vasitəsilə bildirilir: One cannot eat for its bitter and throw it for its sweet – Acılıqdan yemək olmur, şirinlikdən atmaq olmur; to empty the bag – sirri açmaq,(açaram sandığı, tökərəm pambığı) – to keep one’s secret (bir kəsin sirrini saxlamaq);buna oxşar Azərbaycan dilində də rast gəlmək olar; açdım sandığı, tökdüm pambığı;

5. Frazoloji antiteza obrazların qarşılıqlı münasibətlərində olan əkslikləri göstərmək üçün əlverişlidir: *Hunger teaches, fortune spoils (Acın imanı olmaz, toxun amanı); There are some differences between rich and poor - Aclıq ilə toxluğun arası bir parça çörəkdir; One must speak fairly - Adam gərək imama da ağlasın, yezidə də;*

6. Təzadlı lövhə yaradır: *One never knows, where one will gain and where one will lose (Adam bilmir, harda tapıb, harda itirəcək);*

7. İnsan əqidələrində özünü göstərən köklü fərqlər frazeoloji antonimlərlə də üzə çıxarılır: *Better an open enemy than a false friend - Açıq düşmən qeyri-səmimi dostdan yaxşıdır.*

Oksimoron. Dildə məntiqi üsulla təzad yaradan üslubi situasiyalardan biri də oksimorondur. Oksimoron da antiteza kimi əkslikləri bildirir, onlar da bədii nitqdə antonimlər əsasında yaranır, təzadlı məfhumları obrazlı şəkildə ifadə edir.

Oksimoron yunan sözü olub (oxymoron) “ağıllı dəli” deməkdir. Bu termin də leksikologiyanın nitq fiqurlarından olub, cəm halında “oxymora” yaxud da “oxymorons” kimi işlədilir. Oksimoron ziddiyyətli məfhumların yanaşı işlədilməsidir. Məsələn; ground pilot – yerüstü təyyarəçi, dark light - işıqlı gecə, living dead – canlı ölü və s. Bu bədii ifadə vasitəsi sifət + isim modelinə uyğun olaraq, iki sözün birləşməsindən yaranır [5, s.29]. Məsələn, And faith unfaithful kept him falsely true – Və iman imansız səhv həqiqətdən qorudu.

Bu məfhumun əks cəhətlərini ifadə edən iki antonim sözün mənaca qarşılaşdırılaraq birləşdirilməsindən yaranan ifadələr oksimoron adlanır. Məsələn, *permanent guest host, crazy wisdom, mournful optimist, violent relaxation* və s.

Azərbaycan dilində canlı ölümlər, dilənçi milyoner, şirin acılar və s. Bunlara bariz nümunələrdir. Göründüyü kimi, oksimoron iki antonim sözdən yaranır. Bu əks

mənəli sözlər yanaşı işlənərək, bir ifadə kimi anlaşılır. Əks mənəli iki sözün birləşməsindən yaranan belə ifadələr hadisələrin mahiyyətini, təsvir olunan hadisə və situasiyaların əks cəhətlərini açmağa kömək edir. Oksimoron bədii dilin təsirliliyini, mənə üstünlüyünü qüvvətləndirir, nitqə emosionallıq verir. Məsələn, *ligh night* - işıqlı gecə, *darkness of the light* - qaranlıqdan gələn işıq, *circle square* - dairəvi dördbucaq və s.

Seçilmiş dil faktları onu göstərir ki, oksimoron bir-birilə ziddiyyət təşkilədən və ya tamamilə zidd iki anlayışın bir yerdə istifadə edilməsi və bu şəkildə yaradılmış ifadədir, əks mənəli söz birləşməsidir. Oksimoron təsvirdə kəskin təzad əmələ gətirir, ifadənin forma və məzmun vəhdətinin üzvü əlaqədə olmasına şərait yaradır.

Oksimoron təzadlı hadisələrin qarşılaşdırılmasını və tutuşdurulmasını daha aydın edir. Məsələn, ağladan-güldürən sənətkar, səssizliyin səsi, gerçək yalanlar və s. bu kimi semantik cəhətdən uyğun gəlməyən sözləri yazıçılar öz əsərlərində birləşdirərək obrazlı birləşmələr yaradırlar. Burada yazıçının məqsədi təsvir etdiyi hadisələrin, şəxslərin qarşılaşdırılmasını əyaniləşdirmək, oxucuda qüvvətli emosional təsir yaratmaq, düşündürmək və diqqətini hadisələrin mahiyyətinə cəlb etməkdir. Məsələn, *cruel kindness* - qəddar mehribanlıq, *better than new* - təzədən daha yaxşı, *awfully pretty* - çirkin gözəl və s.

Oksimoron poetik nitqdə bədii təsvir vasitəsi olduğu üçün epitetə də oxşarlığı var [132, s.17]. Elə ona görə də yazıçı və şairlər bunların hər ikisindən də təsvir etdikləri hadisələrin əlamətinə, xüsusiyyətinə və funksiyasına görə oxucunun diqqətini cəlb etmək məqsədilə istifadə edirlər. Məsələn, *accute dullness* – kəskin qaranlıq, *accurate estimate* – dəqiq qiymətləndirmə oksimoron kimi qəbul edilirsə, *aggressive eagle looks* - *aqressiv qartal kimi görünmək* isə bədii ədəbiyyatda təsvir üçün epitet kimi götürülür.

Oksimoron ilə epitet arasında bədii təsvir vasitəsi kimi yaxınlıq olsa da, onlar bir-birindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Belə ki, epitet müəyyən sözə və ifadəyə aid olub, başqa bir söz və ifadəni qüvvətləndirmək məqsədi daşıyır. Məsələn; *You must defend your steel wrist* – cümləsindəki *steel* sözü epitetdir, o, “*wrist*” sözünü daha da qüvvətləndirir. Amma deyəndə ki, *Gerçək yalanlar baş alıb*

gedir (realies are gone), burada gerçək yalanlar oksimorondur, çünki bir-birinə əks olan sözlər yanaşı işlədilir.

Epitetdə təyin edən söz məcazi, təyin olunan söz isə həqiqi mənə kəsb edir.

Wide plaits -enli hörüklər, big eyes - şişman (böyük) gözlər, steel wrists - polad bilək kimi birləşmələrdə təyin edən tərəf birinci tərəf məcazi mənada işlənmişdir. Oksimoron bəzən mənəni qüvvətləndirmək, bəzən də hər hansı bir anlayışı tənqid etmək və ya lağa qoymaq üçün işlədilir. Məsələn, *irsi sonsuzluq, təbii aktyorluq, bad luck, science fiction, original copies və s. kimi misallar ya tənqid məqsədilə, ya da lağ etmək məqsədilə istifadə olunur.*

Oksimoronda bəzən hər ikinci söz məcazi mənada olur: *a little big, acute dullness, alone together, baby giant; gözlü kor, şirin acılar və s.*

Epitetin əsasında müqayisə, bənzətmə, oksimoronda isə qarşılaşdırma durur. Epitetlər müxtəlif sahəyə aid olan sözlərin yanaşmasından, oksimoron isə bir işlənmə sahəsinə aid olan sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Epitet məcazın, oksimoron isə antonimin növüdür.

Oksimoronu araşdıran dilçilər [152, s.19] düzgün olaraq onu bədii vasitə kimi dəyərləndirir və məntiqi təzad yaratmaqda həmin ifadə vasitəsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Misal üçün: *Living dead goes toes to hell – Ölü diri qəflətə, Living dead goes to paradise. (B.Vahabzadə) Diri ölü cənnətə – Demək, əbədiyyətə!..*

Ədalı dilənçilik (dilənçilik vəziyyətində olanda da öz kübar vərdişlərini qorumaq) – *shabby gentility.*

T.Əfəndiyeva yazır ki, *“epitet bədii üslubda oksimoron düzəldən vasitədir. Oksimoron məntiqə bir-birinə zidd olan sözlərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır və fərqli xarakterə malik olur”* [10, s.198]. Məsələn, ölü şəhər (Abbas Səhhət), canlı cənazə (living dead), canlı məzar (living grave) (H.Cavid), saqqalı uşaq (boarded child) (Mirzə Cəlil), diri ölümlər, yaşlı uşaq, ölü canlar (R.Rza), ölü cəsəd (dead body), canlı şəkil (alive picture) (B.Vahabzadə) və s. tərkiblər oksimorondur.

Bunlar semantik baxımdan bir-birinə əks sözlər olub, yazıçının üslubi məqsədi ilə əlaqədar olur. Yazıçı daha qabarıq və parlaq təsvir vasitəsi yaratmaq, satirik tonu qüvvətləndirmək, bəzən fikrini kəskin formada ifadə etmək məqsədilə əslində

uyğunlaşmayan anlayışları yaxınlaşdırır. Həmin üsul sayəsində əmələ gələn təsvir mənalı və təsirli olur [8, s.175].

Tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, antonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən birinin oksimoron olduğunu göstərirlər.

Təzad. Təzad əks mənalı frazeologizmlərdən qaynaqlanır. Əks mənalı frazeologizmlər nitq prosesində işləkliyinə görə müntəzəm keyfiyyətə malikdir. Ona görə də onların mahiyyətində təzad və ziddiyyət anbaan müşahidə olunur.

A.N.Qvozdev yazır ki, bu və ya başqa durumu dəyərləndirərkən, adətən, onun müsbət və ya mənfi olub-olmamasını öyrənməyə can atırıq və bunun üçün də bir-birilə təzad, ziddiyyət təşkil edən sıralarla qarşılaşırıq [74 s.37].

Təzad bir-birinə əks mənalı (anlayışlar, obrazlar) ifadə edən iki dil vahidinin qarşılaşdırılmasından ibarət üslubi fiqurdur. I saw smaller adults, growing little ones - Kiçilə-kiçilə böyüyənləri, böyüyə-böyüyə kiçilən gördüm. (H.Arif).

Təzad təşkil edən vahidlər ifadə daxilində adətən simmetrik şəkildə yerləşdirilir və təsvir olunan hadisələrin əksliyinin qabarıq şəkildə nəzərə çarpmasına yardım edir. “A friend in need is a friend in deed” - “Yaxşı gündə düşmən dönər dost olar”; “İgid odur yaman günə dayansın” [2, s.270].

Yazıçı hadisələr və xarakterlər barədə daha aydın təsəvvür yaratmaq üçün parlaq obrazlar ifadə edən antonim frazeologizmləri də seçməli olur. Məsələn, win face - lose face, məzlum baxışlar - zalım baxışlar kimi frazeologizmlər təzadlı ifadələr sayəsində əmələ gəlmişdir.

Bədii əsərin dilində əmələ gələn bu cür zidd mənalı mətn parçaları antonimlik-antitezadır.

İnsan psixologiyasına mənsub mürəkkəbliklərin və ziddiyyətlərin, əxlaq və idrak problemlərinin qarşılıqlı vəhdətdə verilməsində (daxili aləmin bədii təhlilində) antonim əksliklər mühüm rola malikdir.

Müxtəlif konseptlər frazeoloji əksliklərlə öz ifadəsini tapır.

Təbiilik və sünilik (əşya və hadisələrdə) əlamətləri frazeoloji əksliklərlə də ifadə olunur: *a real natural flowers (təbii çiçəklər)* - *artificial flowers (süni çiçəklər)*; *an act of God (təbii fəlakət)* - *artificial disaster (süni fəlakət)*, *a cupboard love (süni*

istək) - natural love (*təbii istək*), a very smile (*süni təbəssüm*) - natural smile (*təbii təbəssüm*) və s.

Ümid konsepti frazeoloji əksliklərlə ifadə olunur. Məsələn, *to give one's word (to promise)/to make overtures (advances) (ümid vermək)*.

Bu frazeoloji vahid “ümid vermək” mənasındadır. Onun əksi “ümidini kəsmək” (*have dropped the matter/to give up the attempt/to give up as lost (hopeless)/to give up as a bad job/not to care what happens/to cast one's cap at smth./to turn one's back on smth./to give up all hope of smth /never mind smth./to be unhopeful (to lose hope) variantlarıdır*. “Ümidini kəsmək” - “güman etməmək” anlamını daşıyır. “Ümid vermək” deyiminin digər bir əkslik forması “ümidini qırmaq” frazeologizmidir. Azərbaycan dilində bu deyim mənə “bir kəsin özünə inamını sındırmaq, bir işi görmək imkanını əlindən almaq, onu məyus etmək, mənəvi cəhətdən öldürmək” anlamına uyğun gəlir. Həmin mənə ingilis dilində “*to cut (clip) someone's wings/to dash someone's hope to the ground*” deyim variantları ilə ifadə olunur.

“Ümidini qırmaq” və “ümidini kəsmək” deyiminin sinonim variantı “*ümidi alt-üst etmək*” deyimidir. “*Bir kəsin ümidini boşa çıxartmaq*”. İngilis dilində bu forma və mənə öz ifadəsini belə tapır: *let him down/to fall short of his expectations (to disappoint, to frustrate a man)*.

Əksliyin bir tərəfini təşkil edən vahid cəmdə də işləyə bilər. Məsələn, (*böyük ümidlər vermək, yəni bir kəsin gözəl gələcəyi var*). Bu isə ingilis dilində aşağıdakı frazeologizmlərlə təsbit olunur: *to be very promising/to show (to give) great promise/to promise well/to shape well/to have good prospects/to show brilliant potentialities*.

Ölüm konsepti frazeoloji əksliklərlə ifadə olunur. Məsələn,

Yaxşı/pleasant konsepti frazeoloji əksliklərlə ifadə olunur: *far from pleasant/not all sugar and honey/not much joy - yaxşıdan pisdir (uzaqdır)*. *The black ingratitude - yaxşılığa yamanlıq (bir kəsin digərinə minnətdar olmadığı məqamda)*.

Yaxşı sözü yaman sözü ilə frazeoloji əkslik yaradır. Məsələn, *to live a happy life/to live a well-to-do life/to see better days (to enjoy better life) (yaxşı gün görmək) - a bad day/a rainy day - yaman gün (ağır vəziyyət)*.

Enantiosemiya. Enantiosemiya dilçilikdə daxili antonimlik də adlanır, semantik baxımdan əks mənə bildirən söz və birləşmələrə deyilir. Enantiosemiya yunan sözü olub “enantios - əks, zidd, sema isə işarə” deməkdir. Bu termin sözün və birləşmənin antonim mənaları bildirmə xüsusiyyətinə malikdir.

1884-cü ildə V.İ.Şerstel Hind-Avropa dillərinin materiallarını müxtəlif sistemli dillərdə qarşılıqlı tədqiq edərkən, ilk dəfə olaraq məzmununda daxili əksmənalılığı müşahidə etmişdir və onu enantiosemiya adlandırmışdır.

L.A.Novikov hind-Avropa dillərinin materiallarını rus dilinin leksikasında əksmənalılığa həsr olunmuş əsərlərində bu məsələyə toxunmuşdur [122, s.187]. Lakin bu vaxta qədər daxili əksmənalılıq tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməmişdir.

Enantiosemiya intonasiya ilə əlaqədar əks mənəni bildirir. Bu termin nəinki leksik vahidlərə, həm də frazeoloji birləşmələrə də xas xüsusiyyətdir.

Enantiosemiya həm təsdiq, həm də inkar məfhumu bildirir. Məsələn, *I am warm today (Bu gün özümdə deyiləm) və (Bu gün mənə istidir)*. Göründüyü kimi, *to be warm* frazeoloji birləşməsi ikili xüsusiyyətə malikdir və əks mənada işlədilərək məcaz növü yaratmışdır. Enantiosemiya adlanan bu məcaz növü frazeoloji birləşmələrin semantik paradigmatına daxil olan əksliklərdir. Məsələn, *to wave one's hands* frazeoloji birləşməsi iki əks mənada işlənir: *salamlaşmaq və xudahafizləşmək. Yaxud da to nod or to shake the head*. Bu birləşmə *head* sözünün əsasında yaranıb, həm razılıq, həm də narazılıq mənasında, situasiya daxili anlaşılan birləşmədir. Bunlara mətndaxili antonimlər də deyilir. Faktlara cümlə içərisində nəzər salaq: “*If your father knows that you have drunk wine borrowing money, he will kill you - he said. Nickolas confirmed by shaking his head cümləsindəki to shake his head*” burada razılıq olaraq başını yelləyir, situasiyadan asılı olaraq razılıq mənasını bildirir, yəni fikri təsdiq edir. Amma, “*Who has written this rumour, can I know?..... the rector shook his head.. I can not tell*” cümləsindəki *to shake one's head* isə fikri inkar edir.

Belə ki, eyni fonetik tərkibə malik olan frazeoloji birləşmə ikili mənə daşıyır: təsdiq və inkar. Bu tipli frazeoloji birləşmələr özünəməxsus xüsusiyyətlərinin semantik ümumiliyi mətn daxilində iki müxtəlif qütblü mənənin mümkünlüyünü müəyyənləşdirir.

Daxili əksmənalılıq – enantiosemiya özlüyündə sanki antonimlik və çoxmənalılıq xüsusiyyətlərini birləşdirir, burada iki cəhət kəsişir. S.D.Katsnelsonun dediyi kimi, kontekst lazım olan mənənin seçilməsi və seçilmiş mənənin aktuallığının müəyyənləşdirilməsi üçün ikili rol oynayır [192, s.57].

Belə ki, kontekst daxili və gizli mənənin aşkara çıxarılması üçün mühüm rola malikdir. Məsələn, *second-rate* (ikinci dərəcəli) - *This hotel isn't the best.*

We have certainly to move in better ones. It is really a second-rate hotel. - Bu ən yaxşı otel deyil. Biz ən yaxşısına köçməliyik. Bu həqiqətən də ikinci dərəcəli oteldi. Mətdəki *second-rate* birləşməsinin əks mənəsi *first-rate* birləşməsidir.

Doğrudur, sinonim cütlər yaradan *third-rate*, *fourth-rate* birləşmələri də mövcuddur, lakin onların hamısı *first-rate* birləşməsinin əksidir.

Enantiosemiya bilavasitə mətdə öz reallığını tapır. Məsələn, *to raise one's hand birləşməsinə iki cür anlamaq olar: həm təsdiq, həm də inkar cümlələrində kontekstdə işləyə bilər. Bu birləşmə həm "kimisə qorxutmaq, hədələmək", həm "bir işlə razılaşmaq, təslim olmaq", həm də "bir kəsin əleyhinə olmaq" kimi anlaşılır. Məsələn, If we raise our hands after they have done so, we shall be late, friends, he said. We have to beat them chasing after them* [192, s.26]. Yaxud da *to show one's skill* (məharətini nümayiş etdirmək) frazeoloji birləşməsi müsbət mənada işlənərək insanın qabiliyyət və bacarığını bildirir. Məsələn, *I shall go there, not to admire the fair, but to show my skill.* Frazeoloji birləşmələrin enantiosemiyası leksik vahidlərin enantiosemiyası kimi ikili xassəyə malikdir. Məsələn, *a strange girl (perfect girl) – a strange girl (abnormal girl).*

Frazeoloji birləşmələrə də həm sinxron, həm də diaxron səviyyədə yanaşmaq lazımdır. Belə ki, problemə sinxron yanaşma zamanı onlara omonim təsiri bağışlasalar da belə, onlara omonim kimi deyil, frazeologizm kimi yanaşmaq gərəkdir. Məsələn, *to open one's eyes* (gözlərini açmaq) birləşməsinə omonim kimi götürsək, "bir kəsin gözlərini həyata açmaq" və "yuxudan duranda gözlərini açmaq" kimi mənələrdə anlamaq olar. Bu frazeoloji birləşmə eyni zamanda omonimləşərək, həm də həqiqi mənəsini saxlayır.

Azərbaycan dilində də belə ifadələrə rast gəlmək olur. Məsələn, batmaq çoxmənalı feil kimi bir neçə mənada anlaşılır: 1) məhv olmaq (go down (bu cür havada qoyun-quzu batacaq (in such weather the animals will be go down); 2) qalib gəlmək (ona heç bir qüvvə bata bilməz).

Bu kimi söz və birləşmələrin polyar mənası, əsasən, mətndə sintaktik səviyyələrlə müəyyənləşir, onlar əksmənalılığı mətndə daha aydın nəzərə çarpdırır.

Enantiosemiyanın tədqiqi, şübhəsiz söz və birləşmələrin mənə dəyişməsinə öyrənmək baxımından da maraqlı və əhəmiyyətliyədir.

Enantiosemiya-mürəkkəb anlayış olub, söz və frazeoloji tərkiblərin daxili strukturunda özünü göstərir. Enantiosemiya leksik-semantik kateqoriya kimi, antonimlik əlamətlərinə də malikdir. Frazeoloji əks mənalılıq özünün iki leksik mənası ilə qarşı-qarşıya gəlir: 1) simmetrik enantiosemiya; 2) qeyri-simmetrik enantiosemiya [130, s.28].

Enantiosemiyalı frazeoloji vahidlər həcm etibarını ilə fərqlənir və bu fərq dərəcədə də özünü göstərir. Qarışıq əks mənə periferik semlərdə ortaya çıxır. Məsələn, *canı çıxmaq (die off) deyiminin potensial əks mənası “dirilmək” (reliven up)dir.*

Bu zaman inteqral və identik mənalar birləşir. Kateqorial diferensial mənə “yaşamaq”dır.

Bu haqda Y.Vejbinskinin fikirləri də maraqlıdır. Onun fikrincə, antonimlərdən fərqli olaraq, əksmənalılıq aydın, qeyri-simmetrik bütöv xarakter xüsusiyyətləri olmayan əksmənalılıqdır. Əksmənalılığın özünün spesifik cəhətləri olur, məntiqi konsepsiya çərçivəsinə sığmır [68, s.18].

Millerin lüğətində enantiosemiya termini mənənin polyarlaşması, yeni qütbləşməsi, antonim mənənin ifadəsi, antifrazis anlamında götürülür [112, s.165].

Frazeoloji enantiosemiya mürəkkəb dil fenomenidir, bu frazeologiyada nominativ funksiya daşıyır; bu funksiya ekspressivliyə tabedir. Dil işarəsinin bu ikili tərəfi frazeologizmləri sinkretikləşdirir və diferensiallaşdırır [115 s.97].

Bu termin anlayış daxili antonimliyə uyğun gəlib, həmçinin semantik cəhətdən əks mənə ifadə edən söz və birləşmələri bildirir.

Leksik və frazeoloji vahidlərin daxili əksmənalılıq məsələsi L.A.Novikovun əksmənalılığa həsr olunmuş əsərlərində də işıqlandırılmışdır [123, s.187].

Enantiosemiya – mənənin polyarlaşması, semantik əkslik, mənəca zidd olması ilə xarakterizə olunur. Antonimlərin bəziləri mənənin polyarlaşdırılması nəticəsində meydana gəlir. Belə ki, əvvəlki neytral mənə iki zidd mənəyə parçalanır: *Guest never likes the other ones - Qonaq qonağı istəməz (Hər söz başqa zidd mənədadır).*

Buna antifrazis də deyirlər. Bu mənə evfemizm və trop səciyyəlidir. Bunlarda xüsusi intonasiya konturları mövcuddur. Məsələn, *Gözəl hadisə – Хорошенькая история! Necə də gözəldir – Какая прелесть!* [122, s.49].

N.M.Şanskiy antonimiya hadisəsi çərçivəsində enantiosemiya faktlarını ayrıca göstərir [156, s.64].

Enantiosemiya intonasiya və onun tərkib hissələri ilə bağlıdır. Bu, intonasiya ilə bağlı əks mənəni ifadə edir. Həmin anlayış frazeoloji ifadələrə də məxsusdur.

Enantiosemiya həm təsdiq, həm də inkar məfhumu bildirir. *“Təsdiqlik və inkarlıq anlayışları əks qütblər olsa da, həm də bir-biri ilə əlaqədar olan, bir-birini doğuran, biri digərini şərtləndirən anlayışlardır.*

Təsdiqlik və inkarlığın ifadəsi də təsdiq və inkar hökmlərin xarakteri və məntiqi strukturundan asılı olduğu kimi, danışanın subyektiv mülahizələrindən də asılı ola bilər. Məhz buna görə də ünsiyyət prosesində bəzən təsdiq cümlə inkar hökmü, inkar əlaməti istə təsdiq hökmü ifadə edə bilər və ya variantlaşma imkanı da nitq ekspressiyasının, ümumən funksional-üslubi variativliyin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır” [1, s.6].

Deyilənləri sübuta yetirmək üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: I am warm today (Bu gün özümdə deyiləm) və (Bu gün mənə istidir). Göründüyü kimi, to be warm frazeologizmi binar (ikili) əlamətə malikdir və zidd mənədə işlədilir və metafor tipi əmələ gətirmişdir. Enantiosemiya adlanan bu metaforikləşmə tipi frazeologizmlərin semantik paradigmasına daxil olan əkslikdir. Məsələn, to wave one's hands frazeologizmi iki əks mənə ifadə etmişdir: salamlaşmaq və xudafizləşmək və yaxud da to nod or to shake the head. Bu birləşmə isə head sözünün əsasında formalaşmış, həm razılıq, həm də narazılıq mənəsində, situasiya daxilində dərk edilən

birləşmədir. Bunlara mətndaxili antonimlər də deyilir. Başqa faktlara nəzər salaraq: If your father knows that you have drunk wine borrowing money, he will be displeased with you-he said. Nickolas confirmed by shaking his head cümləsindəki to shake his head situasiyadan asılı olaraq razılıq mənasını ifadə edir, yəni fikir təsdiq olunur. Lakin, “Who has written this rumour, can I know?.. the rector shook his head... I can not tell” cümləsindəki to shake one’s head isə fikri inkar edir.

Frazeologizmlərə də dilin həm sinxron, həm də diaxron aspektlərində yanaşmaq lazım gəlir. Belə ki, problemə sinxron yanaşma zamanı onları omonim kimi deyil, frazeoloji vahid kimi öyrənmək lazımdır, bənzəyirlər. Məsələn, to open one’s eyes (gözlərini açmaq) frazeologizmini omonim kimi götürsək, “bir kəsin gözlərini həyata açmaq” və “yuxudan duranda gözlərini açmaq” kimi mənalarda anlamaq olar. Bu frazeoloji birləşmə omonimləşərək həm də həqiqi mənasını saxlayır.

Mətdə enantiosemiya güclü ekspressivlik yaradır. Bunların özünəməxsus struktur-semantik və funksional parametrləri mövcuddur. Onlara struktur-semantik bütövlük, idiomatiklik, ekspressivlik və s. xüsusiyyətlər xasdır.

Qiymətləndirmə və intensivlik enantiosemiyanın əsas keyfiyyətlərindəndir.

Ekspressivlik leksik vahidin, frazeologizmin, sintaktik fiqurun təsir gücü, ifadə-nominativ və emosional-qiymət verməsində, həmçinin simmetrik və qeyri-simmetrik sırası ilə seçilməsindədir. Leksik frazeoloji enantiosemiya kateqorial əlamət kəsb edir.

V.N.Teliya emosional qiymətləndirici enantiosemiyanı “emotiv çoxmənalılıq” hesab edir, belələrində emotiv modal mənalar üstünlük təşkil edir. V.N.Teliya buna misal olaraq “стреляный воробей - vurulmuş sərçə” frazeologizmini nümunə olaraq göstərir [197, s.43].

Enantiosemiyanın tədqiqi, şübhəsiz, söz və birləşmələrin məna dəyişməsinə öyrənmək baxımından da maraqlı və əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin enantiosemiyasında yüksək ekspressivlik bütün faktorlarda təyin olunur. Bu ekspressivlik dil səviyyəsində (dil işarələrinin asimmetrikliyi, daxili formaların təsiri, struktur-semantik üzvlənməmə, danışıq

markirovkası), nitq səviyyəsində (ironik kontekst,spesifik konkret situasiya) özünü açıq-aşkar göstərir.

Mətnlərdəki dərin məna qatlarını da “təhkim edilmiş” frazeoloji əksliklər formalaşdırır.

Ekspressivlik əks frazeologizmlərə məxsus əlamətin yüksək keyfiyyətdə ifadəsidir. *“Emosionallıq və ekspressivlik kimi xüsusiyyətlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn frazeoloji ifadələr dilin ən mənalı, ən təsirli nitq vahidləridir”* [10, s.16]

Ekspressivlik frazeologizmin ifadəliliyi, təsir qüvvəsi, kəsəri kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Odur ki, sözügedən enantiosemiya faktlarının ifadəlilik potensialını üzə çıxarmaq ingilis dilinin bədii qatlarının sirlərini aşkar etmək baxımından da maraqlı görünə bilər.

Enantiosemiya ilə bağlı ekspressivliyi şərtləndirən amillər dil strukturunda nitqin şəklinin dəyişməsi, yəni digər biçimə düşməsi ilə əlaqədardır. Ekspressivliyi bu aspektdə meydana gətirən başqa bir amil dil vasitələrinin üslubi normalarından kənara çıxmasıdır.

Enantiosemiyanın leksik və sintaktik növləri dildə fəaliyyət göstərir və onların hər biri özünəməxsus tipoloji əlamətlərə malikdir.

2.3. Əks mənalı atalar sözü və zərbi məsəllər (paremiyalar)

“Zehnimizdə açılan həyat tablosu”, insan ağılının uzun bir təcrübəsinin məhsulu olan atalar sözləri və məsəllər hər bir xalqda müəyyən bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ən doğru bir biçimdə xalqın yaratdığı bu örnəklər onların həyatını, xoş günlərə istəklərini, qarşılaşdıqları çətinlikləri, xoşagəlməz hadisələrə qarşı müqavimətini, davranış tərzlərini və s. əks etdirir.

“Keçmişin müdrikliliyi” (the wisdom of antiquity), qədim bir məsəl (an old saying) olan atalar sözləri və məsəllər bütün xalqların məişətində, həyat tərzində daim müsbət rezonans doğurması ilə yaddaşlarda qala bilmişdir. *“Atalar sözü fikir, emosiya və hisslərini öz sözləri ilə ifadə etməyi bacarmayanları istifadə etməyə məcbur edən ağılsız adamların işlətdiyi ifadələrdir”* [95, s.277].

Bu tədqiqat işində paremioloji sistemin antonimlik keyfiyyətləri açılib göstərilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “*nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər öz xüsusiyyətlərinə görə frazeologizmlərə yaxındır*” [16, s.92].

Mövzu baxımından atalar sözləri və məsəllər müxtəlifdir. Atalar sözləri və məsəllər gərgin əmək şəraitində formalaşdırılmışdır. İnsan toplum həyatı yaşamağa başladıqdan sonra, öncə əməyini istiqamətləndirərək, çalışmalarını təşkilatlandırmaq üçün atalar sözlərini yaratmaqla məşğul olmuşlar. Həmin folklor örnəkləri yığcamlığı, lakonikliyi, söylənilən fikrin dərinliyi ilə, fəlsəfəsinin həyatiliyi ilə, yaradıldığı dövrün tarixi və siyasi durumunun əks etdirilməsi ilə seçilmişdir. Xalqın yaşadığı dövrün ziddiyyətləri, zəngin və yoxsul münasibətləri, bəxtiyarlıq və bədbəxtlik mövzusu və s. bu şifahi xalq yaradıcılığının ən ümdə keyfiyyətlərindəndir. Bu ziddiyyətlər xalqın yaşadığı dövrün siyasi durumu ilə bağlıdır. Xalqın gördüyü zülm və haqsızlıqlar, müxtəlif zamanlarda, müxtəlif duyğular, sinfi mahiyyət də buradan meydana çıxır: *Poor man has a great heart – Kasıb adamın böyük ürəyi var. Pulu zəif olanın, özü qiymətlidir, The rich man never sees his neighbour – Varlı insan heç qonşusunu da görmür – kimi atalar sözlər, Choose between two evils the least/Leave well enough alone (Zərərin yarısından qayıtmaq da xeyirlidir). He knows best what good is that has endured evil/No such good luck had not bad much helped/Nothing is so bad, as not to be good for something (Pisi görməsən, yaxşının qədrini bilməzsən).*

İndə zəngin kasıb münasibətlərində xalqın əsrlərcə inkişaf etmiş duyğu və düşüncələri açıqca göstərilməkdədir. İctimai haqsızlığa qarşı yaradılmış atalar sözləri və məsəllərdə üsyankarlıq, qarşı tərəflərin bir-biri ilə mübarizəsi əks olunur. Hakim sinfin düşüncə və əxlaq normaları təkcə frazeoloji antonimlərlə deyil, eləcə də, əkslik bildiren atalar sözləri və məsəllərlə də çatdırılır. Məsələn, Folklorun ən dərin mənə daşıyan növü olan atalar sözü və məsəllər əks, zidd mənaları obyektiv şəkildə inikas etdirmək gücünə malikdir. İngilis ədibləri bədii əsərlərində bu örnəkdən də maksimum istifadə edərək, obrazın, personajın gerçək durumunu, arzu və istəklərini əks etdirməyə çalışmışlar. Keçmişi geri qaytarmaq istəyi, lakin bunun mümkün

olacağını təsəvvürə gətirməyənlər üçün belə atalar sözləri yaradılmışdır: *My shining face doesn't speak of my happiness* - İçim özümü, çölüm özgəsini yandırır.

Əks mənəvilik ifadə edən atalar sözləri və məsəllərin məzmunu insanın iş fəaliyyəti, həyat tərzi, mənəvi dünyası və onu əhatə edən aləmlə qarşılıqlı münasibəti ilə əlaqəlidir. Antonim münasibəti atalar sözlərində olan tərəflər və yaxud həmin tərəflərdəki sözlər yaradır. Məsələn, “gen-dar” sözləri antonim cütlüklərdir. Bu cütlüklər vasitəsilə yaranan atalar sözlərində əks mənə ifadə olunmuşdur: *to nag at someone day and night/to make life a burden to someone/to drive someone to distraction/to eat into someone* - başına gen dünyanı dar etmək (daima başına qaxıb minnət vurmaq, zəhlə tökmək).

Əks mənəvilik ifadə edən atalar sözlərində antonim səciyyəli sözlər yanaşı gəlir: *Charity begins at home./Deep will call deep* (*Bayquş xarabalığı gülüstana dəyişməz*). Burada “xarabalıq” və “gülüstan” sözləri yanaşı işlənmişdir.

Əks mənəvilik ifadə edən atalar sözləri ingilis dilində çoxvariantda özünü göstərir, Azərbaycan dilinə isə yalnız bir variantda tərcümə olunur. Məsələn, *to be in clover/to live in a bed of roses/to enjoy cakes and ale/it is all one for him (her)/someone doesn't care a straw for anything/someone can wade through any sea/someone is absolutely reckless/someone is a devil-may-care feillow/someone snaps his fingers at dangers/someone doesn't give a dra* (*Beşdə alacağı yox, üçdə verəcəyi*).

Bəzən atalar sözlərinin birinci hissəsi deyilir, ikinci hissəsi isə əks tərəfi kimi təsəvvür olunur. Məsələn, *Bad news has wings /Bad news travels quickly/Ill news comes apace/Good news lies buried, but bad news flies/I'll news travels (flies) fast - pis xəbər tez yayılar (şad xəbər gec)*.

Atalar sözlərində folklorşünaslığı bağlı kifayət qədər linqvistik dəyərlər əldə etməsi onları ədəbi təsvir və hadisələrin yığcam və obrazlı vasitəsi kimi isə ədəbiyyatşünaslığın araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Atalar sözləri və məsəllərdə ümumiləşdirmə gücü böyük olduğundan ingilis bədii əsərlərində əsas obrazlar meydana çıxan suallara çox zaman əks mənəvilik atalar sözləri və məsəllərlə cavab

verməli olurlar: Money makes the mare (to) go (Rüşvət qapıdan girəndə, iman bacadan çıxar) [63, s.18].

E.Axundova yazır ki, *“həqiqətən də, atalar sözlərindən saysız-hesabsız idiomlar, frazeoloji birləşmələr törəmişdir və hal-hazırda onlar müstəqil bir lay atalar sözlərindən kənarında işlədilir. Belə bir fakt atalar sözlərinin tərkibcə ayrıca bir qrupda öyrənilməsinin mümkünlüyünü istisna etmir, əksinə dilin frazeoloji ehtiyatının zənginləşməsində atalar sözlərinin bu tərkibdən ayrılaraq müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və dilin frazeoloji ehtiyatını zənginləşdirir”* [3, s.7].

Lakin bununla belə semantik bütövlüyünə, struktur sabitliyinə, milli xüsusiyyətlərinə, dildə hazır formada işlənməsinə, məcaziliyinə görə atalar sözləri və məsəllər də, şübhəsiz, frazeoloji vahidlər sırasına daxildir.

Frazeoloji qarşılaşdırma atalar sözləri və məsəllərdə də özünü göstərir. Bu vasitə ilə verilmiş təzad cəmiyyətdəki böyük özbaşınalığı, feodal və kapitalist münasibətlərindəki tənəzzül və tərəqqi istiqamətində reversiv inkişafı əks etdirmək gücünə malikdir.

Əks mənəli atalar sözləri və məsəllər obrazın real durumunu, arzu və istəklərini əks etdirir. Məsələn, *“İçim özümü, çölüm özgəni yandırır”* məsələsindəki kimi. Bu hər hansı bir personajın vəziyyətində çox aydın əks etdirir.

Əks mənəli atalar sözləri və məsəllərdə ümumiləşdirmə gücü böyükdür. *“Varlığa nə darlıq”* (*a lang flowing with milk and honey/The given hand never be depleted*) (*bir kəsin gözəl maddi imkanı barədə*) tipli atalar sözü hadisələrlə elə uğurla əlaqələndirilir ki, xalq təfəkkürünün məhsulu olan həmin ifadələrin dərin estetik məzmununu bir daha parlaqlığını göstərir. Məsələn, *A buyer is always searching - Alanın gözü satanın əlində olar.*

Əkslik bildirən sözlər qarşılıq olaraq atalar sözlərinin tərkibində işlədilir. Məsələn, *Better to reign in hell than serve in heaven - Cənnətdə qul olmaqdan, cəhənnəmdə ağalıq etmək yaxşıdır; Nothing so bad, as not to be good for something/But there is no good without evil - Şər deməsən, xeyr gəlməz; If you are well off, you don't seek better - Şirin aşına zəhər qatma (Şirin-zəhər); A friendly calf sucks two mothers - Şirin dil adama dost qazandırar (şirin dil-acı dil); Early to bed*

and early to rise makes a man healthy, wealthy and wise - Tez duranla, tez evlənən qazanar, müdrik edər.

“Yaxın” – “uzaq” antonimlərinin atalar sözlündə yaratdığı əkslik: *A close neighbour is better than a distant relative – Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır.*

“Yaxşı” – “yaman” antonimlərinin atalar sözlərində yaratdığı əkslik: Müsbət çalar (yaxşı) həm birinci yerdə, həm də ikinci yerdə əks oluna bilər. *A bad man likes nothing – Yaxşı adam yavan çörəyə dözər, yaman adamı yağlı xörək də üzər; A friend in need is a friend indeed - Yaxşı dost yaman gündə tanınar (məlum olar); Adversity is a good discipline - Yaman günə səbr edən yaxşı günə tez çatar; He knows best what good is that has endured evil. It's an ill wind that blows nobody any good - Pislilik heç kəsə yaxşılıq gətirməz; What you lose on the swings, you gain on the roundabouts - Yaman günü görməyən yaxşı günün qədrini bilməz.*

Yaxşı sözü pis sözü ilə də antonimlik əmələ gətirir və atalar sözlərinin tərkibində birgə çıxış edirlər: Məsələn, *Good news lies buried, but bad news flies./Good fame sleeps, bad fame creeps./Bad news has wings./Bad (ill) news travels fast./Ill news comes (flies) apace - Yaxşılar gölgədə qalır, pislər meydan sulayır.*

“Sağ” sözü “sol” sözü ilə antonimlik yaradır və atalar sözləri və məsələlərin tərkibində işlədilir: *One's left hand does not know what one's right hand does. - sağın soldan xəbəri yoxdur.*

Atalar sözlərində əks, zidd sözlərin təkrarı ilə intensivlik yaranır. Məsələn, *Call the things by their own names - Yaxşıya yaxşı deyərlər, yamana yaman. Ümumiyyətlə, frazeoloji əksliklərin intensivlik yaratması bir sıra tədqiqatların da mövzusu olub.*

İngilis dilinin atalar sözləri və məsələdən ibarət olan frazeoloji əksliklər quruluş etibarını ilə müxtəlif olur.

Tabeli mürəkkəb cümlə biçimində olanlar: *Everyone must stand when he falls down – Adam yıxıldığı yerdən qalxar (yıxılmaq-qalxmaq);*

Əmr cümləsi biçimində olanlar: *Don't delay today 's work till tomorrow/Strike while the iron is hot/Make hay while the sun shines. - bugünkü işini sabaha qoyma (bugün-sabah); If you have money-come in, if you haven't-go out (pulun var giriş, pulun yox sürüş).*

Müəyyən şəxslə cümlə şəklində: *The game walks into one's bag/Just the person I 've (we've) expected!/The ball comes to the player (səni göydə axtarırdım, yerdə tapdım).*

Təktərkipli cümlə şəklində: *Rich also applies to poor (Varlının da kasıba işi düşər).*

İnfinitiv (məsdər) formasında olanlar: *to be fed by manna from heaven/to live on air/to live friggally/to be half-starving (bir qarın ac, bir qarın tox yaşamaq). In at one ear and out at the other./One gives no ear to smth. (Bir qulağından alıb, o biri qulağından vermək (əhəmiyyət verməmək); to twist someone round one's little finger/to draw rings round someone/to lead someone up the garden (to fool, to dupe someone) (bulaq başına susuz aparıb susuz gətirmək (bir kəsi asanlıqla aldatmaq).*

İngilis dilinin frazeoloji əkslikləri tabeli mürəkkəb cümlə biçimində də ola bilər: *There is one, who suffers many priations for one sweet memory (adam var ki, bir şirinin xatirinə min acı udur); One gets kindness (gratitude), the others-curses (adam var ki, rəhmət aparar, adam da var – lənət).*

Beləliklə, əkslik ifadə edən atalar sözləri və məsəllər tipoloji cəhətdən fərqlənən ingilis dilində məzmun və mahiyyətə insanların həyatı və məişəti, onların hal-vəziyyəti, əlamət və keyfiyyətlərlə, təbiət hadisələri ilə, zaman və məkan anlayışları ilə bağlıdır. Ən çox keyfiyyət məfhumları ilə əlaqədar atalar sözləri və el məsəlləri antonimlik məzmunu daşıyırlar. Əkslik ifadə edən atalar sözləri və məsəllər antonim frazeoloji birləşmələr kimi, antonim sözlər kimi, varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini bildirir; təzadlı, kontrastlı durumu gücləndirir. Bunlar ingilis dilində müxtəlif struktur variantlarda özünü göstərir, sanki sintaktik sinonim olmaq şansı qazanır.

İngilis atalar sözlərində frazeoloji əksliyin aşağıdakı dərəcələri fərqləndirilir:

1) vital (həyatı) paremiyalarda və frazeologizmlərdə: *to see the light of day/to come into the world/to be born (dünyaya gəlmək, doğulmaq); to take the ferry/to go hence/to depart out of this world/to topple up one s heels (dünyaya əlivida demək ,ölmək,rəhmətə getmək və s...).*

Doğulmağın əksi olan “ölmək” sözünün antonimi ilə bir sıra frazeoloji birləşmələr mövcuddur: *to hand in ones/to shuffle off this mortal coil/to check out/to shut out/to shut up shop/to bite the dust/to conk out/to pass on,to pass away/to go west/to depart this life/to die off/to die away/to curl up one’s toes/to join the great majority (dünyadan getmək - (ölmək); to cut one’s cable/to hop the stick/to lay up one s heels/to go away/to take the ferry/to go hence/to go home/to go behind the eternal cloud/to pass beyond the veil/to hop the twig/to go into the sunset/to go off the hooks/to kick up one’s heels/to push up the daisies/to go to pot (dünyadan köçmək - (ölmək); to depart to God/to pass to a better world/to go to heaven/to pass on into another world/to tip ones heels/to go to kingdom-come/to drop off the hooks frazeologizmləri evfemistik səciyyəli olub “to be born” feilinin əks formasıdır.*

2. Müqayisə etmə, qarşı qoyma paremiyalarda: *Cheapest is the dearest* (Ucuz ətin şorbası olmaz); *Cast not out the foul water till you bring the clean.* (Təmiz su gətirməyincə çirkli suyu atma).

3. İqtisadi paremiyalarda: *Curved firewood has right smoke.* (Bacasının ayriliyinə baxma, tüstüsü düz çıxsın). *One makes a senseless swop.* (Bağ satıb, dağ alır);

4. Sosial paremiyalarda: *Catch the bear before you sell its skin* (At almamış tövlə tikmə). *Caution is the parent of safety.* (Ehtiyatlı igidin anası ağlamaz);

5. İctimai-siyasi paremiyalarda: *Cheek brings success* (Cürətli şəhər alar, cürətsiz küncdə qalar); *Curcumstances altercases* (Şərait vəziyyəti dəyişir);

6. İdrak, dərkətmə parameyalarda: *Creditors have better memories than debtors* (Borc verənin yaddaşı borc alanın yaddaşından yaxşı olur); *Do not rob Peter to pay Paul* (Birini qandırıb, o birini yandırma);

7. Mənəvi-əxlaqi parameyalarda: *The child is a perfect nuisance!* (Bala deyil, başa bəladır!);

8. Dini paremiyalarda: *Christmas comes but once a year.* (Gündə bayram olmaz); *Don’t quarell with your bread and butter.* (Tanrina şillax atma);

9. Somatik paremiyalarda: Belə paremiyalar “somatik frazeoloji antonimlər” sırasındadır. Ə.H.Hacıyeva yazır ki, antonimlik semantik əlaqə növlərindən biridir.

Bu və ya digər söz və söz birləşmələri müqayisə edildikdə birinci növbədə, onların mənası, semantik cəhəti ön plana çəkilir. Semantik aspektin əsasını antonim sıranın sərhədlərini müəyyənləşdirən ortaq semantik məna təşkil edir [16, s.176].

10. Frazeoloji antonimlər frazeoloji omonimlərə nisbətən ingilis dilində daha çox işlənir. Somatik frazeologizmlərin antonimliyi nominativ mənalı leksik vahidlərin antonimliyinə nisbətən məhduddur, lakin onların antiteza imkanları ümumi fikir, cümlə, məntiqi məna münasibəti, konstruksiyaların tipi və s. ilə əlaqədar olduğu üçün daha qabarıq ifadə edilir. Bu da somatik frazeoloji antonimlərin üslubi imkanlarının genişliyindən irəli gəlir [16, s.147].

Bu tiplər ingilis atalar sözlərində öz ifadəsini tapmışdır. Bu paraemik növlərdə əksliyin dərəcələri də müxtəlifdir. Dərəcələr paremik vahidlərin miqdarına görə fərqlənir.

Bu cür antonimlik paremiyaların tərkibində dərinədən təhlil olunur. Ona görə də antonimlik ifadə edən paremiyalara paradigmatik hadisə kimi baxılır.

2.4. Konversivlər əksmənalılığın bir növü kimi

“Konversiv” (conversion) termini latın mənşəlidir və “dəyişmə, çevrilmə” anlamında işlənir [124, s.68]. Anlayışın definisiyasına gəldikdə, onu demək olar ki, “konversiv antonimlər”, o cümlədən “konversiv frazeoloji antonimlər” birbaşa (ilk) və dəyişilmiş (əks yönlü) ifadələr çərçivəsində tam zidd anlamları inikas etdirir. Konversiv antonimlər qarşılıqlı biçimdə zidd istiqamətə yönləndirilə bilən proseslərlə əlaqədardır.

Bəzən səhv olaraq məhdud səciyyəli frazeoloji qarşılıqlar konversiv adlandırılmışdır. Antonimlərin bir növü konversivlərdir. Bu universal bir hadisədir, semantik prosesləri özündə əks etdirir. Con Layons “Linqvistik semantikaya giriş” adlı kitabında yazır: *“Sözün ən dar mənasında antonimlik – polyar antonimlik-komplementarlıqdan özünün dərəcələmə bilməsinə görə (əlamətin az və ya çox dərəcəsi münasibətində) fərqlənir. Bu o deməkdir ki, iki inkar edilə bilən antonim birləşməsi (konstruksiyası) ziddiyyətli deyil. Məsələn, “yaxşı” və “pis” polyar antonimlərdir. Və “x”-in nə yaxşı, nə də pis olması tamamilə qəbul ediləndir, hətta*

əgər bir çox kontekstlərdə “x” yaxşı olmasa belə, “nəzərdə tutmaq” sözünün daha sərbəst mənasında olur. Onlar eksplisit müqayisəli konstruksiyalarla qiymətləndiriləndə (x y-dən yaxşıdır) aşağıdakı baş verir: $f^(x, y) g^*(y, x)$ ” [194, s.148].*

Burada hərflərin üstündə yazılmış ulduz işarəsi “daha çox”un mənasını ifadə etmək üçün qeyri-standart, lakin rahat vasitədir. Məsələn, əgər F “yaxşı” olarsa, amma G “pis” olarsa, onda f^* və g^* daha yaxşı və daha pis formaları simvolizə edir (“very good” və “very bad”). X və Y əvəzinə konkret fərqləri göstərən ifadələri əvəzləsək, görürük ki, məsələn, “John is better than Peter” (Con Piterdən daha yaxşıdır) cümləsi “Peter is worse than John” (Piter Condan daha pisdır) şəklində anlaşılır.

Əslində “daha yaxşı” və “daha pis” mənalı ifadələr ikiyerli konversivlərdir. Onlar müvafiq məlum və məchul feili ifadələrə (“kill” – “öldürmək”, “be killed” – “öldürülmək”), eləcə də “husband” – “ər” və “wife” “arvad” kimi leksem cütlərinə bənzəyir (hər iki halda qrammatik dəyişmələrin baş verməsi nəzərə alınmaqla). “Buy” (almaq) və “sell” (satmaq) feilləri üçyerli (leksik) konversivlərə malikdir [163, s.276].

C.Layons konversivləri eynilə “tamamlama” qarşılaşdırmaları kimi əsl-sabit antonimlər çərgəsində görə bilmirdi. O, bu termin adı altında müasir antonim nəzəriyyələrində kontradiktorluq və komplementarlıq anlayışları ilə xarakterizə olunan antonim tipini başa düşürdü. Konversivlərdə sistem xarakterli semantik korrelyasiya mövcuddur. Konversivlər semantik münasibətlər sistemi olub, mahiyyətə antonimlərdir.

N.F.Alefirenko antonimlərdən fərqli olaraq konversivləri ən azı ikivalentli olduğunu qeyd edir. Konversiv və antonimlər bir-birini istisna edən, məntiqi cəhətdən birgə varlığı qeyri-mümkün olan (əks, komplementar) anlayışları inikas etdirir [35, s.224].

Konversivləri antonimlərdən N.L.Kamenetskayte də fərqləndirmişdir, O yazır ki, konversivlər antonimlərdən təkcə ona görə seçilir ki, onların fərqləndirici əlamətləri də əks istiqamətə malikdir və bu səbəbdən də, bəzi hallarda antonimlik hadisəsinin xüsusi, əlahiddə, özəl tipi kimi dəyərləndirilir [96, s.11].

Əslində konversivlərlə antonimlər arasında elə bir ciddi fərq yoxdur, bununla yanaşı, onların birinin başqasının tərkibində nəzərdən keçirilməsi hallarının adekvat yanaşma olmadığını iddia edənlər də var.

Antonimlər məzmunca əks olan bütün sözləri, deyimləri əhatə etdiyindən, hansısa qrupa fərqləndirmə hüququnun tanınması həmin prinsiplərə ziddir. Bu cür konversivlər də situativ müştərəkliyə malik olan bir qrup zidd mənalı birləşmələri əhatə edə bilər. Onu da göstərmək lazımdır ki, dilin sistemində geniş mənada götürüldükdə konversivlik hadisəsi semantik sahə ilə lokallaşmır. Konversivlərin fərqli ifadə növləri sırasında sözyaradıcılığı və qrammatik konversivlər qəbilindən olan növlərini də fərqləndirmək lazım gəlir. Qrammatik konversivlər dedikdə eyni sözün, deyimin fərqli qrammatik formalarını əks etdirən cütlüklərin üzvü olan vahidlər (*Singer sings a song-The song is sung by the singer – Müğənni mahnı oxuyur. – Mahnı müğənni tərəfindən oxunur*) və sözyaratma konversivləri to win (udmaq) -to lose (uduzmaq) və s. dərk edilir.

Konversivlik bir dil hadisəsi kimi antonimiyanın alt qrupu çərçivəsinə “sıxışdırıla bilən” bir prosesi ehtimal etmir. Lakin bununla belə, situativ əlaqəliliyə və ya eyni bir prosesə cəlb olunma kimi özəlliyə malik olan tərəflərin (habelə, onların hərəkət və ya əlamətlərinin) antonimlərin çərçivəsində məhdudlaşdırılması istər dil məntiqinin adekvat dərk baxımından, istərsə də metodoloji prioritetlər baxımından o qədər də uğurlu yanaşma sayıla bilməz [4, s.30].

Konversivlər məzmunca konversiya hadisəsinin fərqli ifadə forması kimi özünü göstərir. Konversiv və antonimlər, əlbəttə, paralel rakurslu təhlil obyektləri kimi nəzərdən keçirilə bilərlər. Bu mənada, qrammatik sahədə reallaşma mexanizmləri olduğu kimi, konversiyanın semantik sahədə də gerçəkləşmə mexanizmlərinin olduğunu düşünmək olar ki, bu da konversiv növlü antonimlərin həmin təzahür formalarından biri kimi ortaya çıxdığını söyləməyə əsas verir.

Antonimlər iki qrupa ayrılır ki, onlardan biri hal, vəziyyət və fəaliyyət bildirən feillərin bütöv mənalının qarşılıqlı əksliyinə əsaslanan xalis antonim frazeologizmlərdir. Məsələn, to lose one's authority – to give/win authority, to get into hardship – to emerge from hardship, to win a reward – to give a reward və s.

Başqa qrup əks frazemlər istiqamətləndirilmiş hərəkətin başlanğıç və son fazalarının qarşılaşdırılmasına əsaslanan konversivlərdir.

Konversivləri də öz növbəsində iki yerə ayırmaq olar:

a) obyektiv konversivlərdə hərəkətin istiqaməti danışanın mövqeyindən asılı deyil: *to get into a house – to go out of a house, stand very calm – sit very calm*, səsi açılmaq-səsi tutulmaq, *to jump little by little – to descend little by little* və s.;

b) subyektiv konversivlərdə isə hərəkətin istiqaməti danışan şəxsə görə müəyyənləşir. Məsələn, *to go a long way – to come from a long way, to confide in somebody – to conceal somebody from somebody* və s.

Frazeologizmlərin leksik-semantik quruluşu mürəkkəbləşdikcə, sinonimlikdə olduğu kimi, antonim-konversiv münasibətlərin şaxələnməsi, artması üçün zəmin yaranır. Məsələn, *The sun rose – The sun set, qış yenidən çıxmış, yaz girmişdi. Up to the sky - down to the earth* və s.

Bir qütbdəki ümumiləşdirici məna əks qütbə yerləşən konkretləşdirici mənalarla da konversiv münasibətə girə bilər. Məsələn, *ürək açmaq frazeologizminin əsas mənasını bu cür şərh etmək olar: bağlı, örtülü, qapalı* və s. Buradan frazeoloji birləşmələrin də tərkibində işlənə bilən konversivlər alınır (*to confide in somebody – to conceal somebody from somebody*, kiməsə inanmaq - kimisə kimdənsə gizlətmək, *to reveal one's troubles – to confide one's troubles*, kiminsə əzab-əziyyətini aşkara çıxarmaq – əzab-əziyyəti gizlətmək, *to open one's heart – to break one's heart* – bir kəsə ürəyini açmaq – bir kəsin ürəyini sındırmaq və s.

Lüğətlərdə bu vahid (açmaq) ümumiləşdirici məna yeddi müstəqil məna arasında “paylaşdırılmışdır”: açıq hala gətirmək... aradakı maneəni qaldırmaq; azad etmək; örtülü, qapalı predmeti açmaq və s. [18, s.82].

Məntiq tələb edir ki, əksliklərin tərkibində işlənmiş “bağlamaq və açmaq” feillərinin bir-birinə uyğun gələn konversiv mənaları hər iki feilin leksik-semantik quruluşunda öz əksini tapsın. Lakin bağlamaq feilinin frazeoloji lüğətlərdə izahında əks olunmuş mənalarının (ürəyini bağlamaq, yollarını bağlamaq və s.) heç birinin konversiv qarşılığı açmaq feilli frazeologizmlərin izahında əksini tapmamışdır.

Beləliklə, konversiv antonimlər, o cümlədən konversiv frazeoloji antonimlərin xüsusi alt növü kimi öyrənilən variantlar semantik cəhətdən qarşılaşdırılan cütlüklərin zidd mövqelərini aşkar etməyə imkan verir. Konversiv frazeoloji antonimlər də leksik antonimlər kimi, kontrast, kontradiktor, vektor antonimləri kimi antonimlik hadisəsinin bir alt tipi kimi qiymətini almalıdır.

Məntiqi kateqoriyaların ziddiyyətlərinin adlandırılması tətbiqi konversivlik semantikasının da fərqləndirilməsinə yol açmışdır. C.Layons bu haqda yazır: *“Tez-tez “qarşılaşdırma” terminlərində təsvir edilən üçüncü mənə əlaqələrinin tipi – “husband-wife”, “buy-sale” anlayışları arasında olan münasibətlərdir. “Almaq” “satmaq” üçün konversivdir, “satmaq” isə “almmaq” üçün konversivdir”* [194, s.4].

Doğrudur, konversivlik və antonimiya müəyyən hallarda kriteriyaya məruz qalmalıdır. Lakin bununla belə, onların arasında paralelizm danılmazdır. *“Konversivlər elə sözlərdir ki, onlar eyni bir hadisəni müxtəlif aspektlərdən “göstərir”, səciyyələndirir. Bununla da, konversivlər həmin hadisənin hər bir növünün fərqli cəhətlərini açıb göstərir. Termin-anlayışın özü də buna işarə edir: converture latıncadan “çevirmək”, “tərs üzünə döndərmək” deməkdir”* [43, s.12].

Konversiv antonimlərdə fərqli nəticələr ortaya çıxma bilər. Müəyyən situasiya daxilində konversivlər kontradiktorluq nümayiş etdirə bilər. Məsələn üçün: alqı-satqı əməliyyatında bir tərəf alıcıdırsa, digəri satıcıdır və burada aralıq (qradual vəziyyətlər) yoxdur. Amma daha geniş kontekstdə alıcı olmaq, satıcı olmağı istisna etmədiyi üçün kontradiktorluqdan söhbət belə gedə bilməz. Yəni bununla da yeni antonim alt tipinin fərqləndirilməsinə (konversiv antonimlərə) zərurət yaranır. Konversiv antonimlərin müəyyənləşdirilməsində meydana çıxan müəyyən şərtlik onların bir sıra dilçilər tərəfindən ayrıca qrup halında nəzərdən keçirilməsinə mane olmuşdur [166, s.123]. Konversiv antonimlərin öyrənilməsi zidd mövqeləri aşkar etməyə imkan verir. Onlar elə bir hadisəni müxtəlif cəhətdən göstərir və səciyyələndirir.

2.5. Əksmənalılığın mənşəcə növləri (daxili və alınmalar). Mütləq və nisbi əksliklər, onların bədii ədəbiyyatda işlədilməsi və semantik-üslubi xarakteristikası

Leksik antonimlərdə olduğu kimi, frazeoloji əksliklər də mənşə etibarlı ilə dilin daxili resursları hesabına və başqa dildən keçən vahidlər hesabına formalaşır. Ona görə də onları mənşəyinə görə iki yerə ayırmaq olar: 1. Dilin daxili ehtiyatları hesabına yaranmış frazeoloji əksliklər; 2. Alınmalar hesabına yaradılmış frazeoloji əksliklər.

Frazeoloji antonimlik tədqiqatlarda aşağıdakı kimi də bölgülərə ayrılır: 1) qrammatik formasına görə həmcins ifadələr; 2) qrammatik cəhətdən müxtəlif olanlar [131, s.18].

Mütləq əksliklərə misal olaraq “war – peace” antonim cütlüyünü göstərmək olar: If you are for peace, be prepared for war. – Sülh istəyirsənsə, hərbə (müharibəyə) hazır ol.

Həmin antonimlər feili frazeoloji əksliklərin yaranmasında da iştirak edir və mütləq əkslik əmələ gətirir. Məsələn, to bury the hatchet - sülh bağlamaq (barışmaq, düşmənçiliyə son qoymaq).

Bu antonim cütlüyün sinonimi kimi to put an end to the war – “müharibəyə son vermək” (konfliktə son qoymaq) frazeoloqizmi də işlədilir.

Antonim cütlük kimi isə “to start war” - müharibə başlamaq modelindən istifadə olunur. Məzmun planında olduğu kimi, ifadə planında da frazeoloji əksliklər quruluşca müxtəlifdir. Dildə frazeoloji əksliyin müxtəlif ifadə vasitələri mövcud olduğu üçün belə bölgü məqbul sayılır: 1) leksik baxımdan fərqli struktura malik olanlar; 2) leksik baxımdan təktərkibli olanlar.

Antonim əksliklər strukturuna əsasən də iki yerə ayrılır: 1) təktərkibli antonim əksliklər; *to lose one's face-to save one's face (abrını batırmaq-abrını gözləmək)* 2) müxtəlif strukturlu antonim əksliklər: *with a good grace - with a bad grace - with a bad grace (yaxşı nəfisli insan - pis nəfisli insan)*

Frazeoloji əksliklərin təsnifi ilə bağlı əlamətlər: semantik, struktur, kontekstoloji, üslubi, uyğunluq (ahəng, uzlaşma).

Frazeoloji əks mənə: *out of woods* (çətin vəziyyətdən kənar, təhlükədən kənar) - *in woods* (təhlükədə, çətin vəziyyətdə).

Antonimiyada leksik antonim münasibətlər özünü göstərir.

Frazeologizmlərin antonimiyasında antonim münasibətlərin tipləri: 1) təktərəkibli; 2) mütləq strukturlu.

Antonimlik bloku, kateqorial ümumilik, inteqral əlamətlər. Sem qruplarının subkateqorial əlamətləri. Diferensial əlamətlər.

Əksliyin tipləri: 1) feili frazeoloji vahidlərdə; ikinci tərəf antonimlik təşkil edir, birinci tərəf olduğu kimi qalır: *to curse one's star* (taleyinə lənət oxumaq-özünü söymək) - *to bless one's star* (taleyinə şükür etmək), 2) Substantiv frazeoloji vahidlər: *It was the best of time* - *It was the worst of time* (ən yaxşı vaxt idi-ən pis vaxt idi), 3) Obyektiv frazeoloji vahidlər: *to get into a house-to go out of a house*, 4) Cümlə formasında olan frazeoloji vahidlərin antonimliyi: *Die is behind the door* - *Ölüm qapı ağzındadır*.

İngilis dilinin frazeoloji vahidlərində əkslik müxtəlif formada çıxış edir. Belə ki, bir frazeoloji vahidin komponentləri başqa deyimlərin komponentləri ilə tam və ya natamam əkslik təşkil edir. Əkslik təşkil edən deyimlərin ilkin, ikinci və ya hər iki komponenti zidd sözlərdən ibarət olur. Digər tərəflərdə isə eynilik görünür. Buna görə də başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də həmin kriteriya nəzərə alınaraq, üç qrup əks frazeoloji ifadələrdən bəhs etmək olar:

1. İlk komponentləri antonim, ikinci tərəfləri eyni olan deyimlər: *Give every man thy ear, but few thy voice/Az danış, çox eşit; Who is not grateful for a little, would not be grateful for a much/Azı bilməyən çoxu da bilməz; Children are the mirror of their parents/Böyük danışanı kiçiklər götürər; clear, white day - black day (ağ gün - qara gün).*

2. İkinci komponentləri antonim, ilkin tərəfləri isə eyni olan deyimlər: *Let smth float past one's ears/to turn a deaf ear to smth/to give no ear to smth /to take no heed of smth/to pay little heed to smth (to ignore smth/ayaq dəymək-ayaq kəsmək, ad*

çıxarmaq-ad batırmaq, borc almaq-borc vermək, hala gətirmək-haldan çıxarmaq, könül vermək-könül almaq: Bu qulağından alıb, o biri qulağına vermək və s.

3. Hər iki komponenti əks, zidd olan deyimlər: *Half a loaf is better than no bread/Better an egg today than a hen tomorrow/Bu gün nəqd, sabah nisyə; What may be done at any time will be done at no time/Bu gün tezdir, sabah gecdi, to like-to hate (xoşu gəlmək-zəhləsi getmək) və s.*

Bədii dilin obrazlılığa, ifadəliliyə, emosionallığa, dilin məcazilik imkanlarından geniş ölçüdə istifadəyə böyük ehtiyacı olduğundan görkəmli söz ustaları ümumxalq dili frazeologiyasına daha çox müraciət etmiş, daha tez-tez nəzər salmalı olmuşlar. Buna görə də hər bir görkəmli yazıçı ədəbi dilin ümumi frazeologiyasını uğurla cilalanmış yeni-yeni yeni ifadələrlə zənginləşdirmişlər [91, s.36].

Frazeoloji vahidlər də dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır, və onların əsasında yaranan yeni-yeni frazeoloji ifadələr hətta dilin əsas lüğət fonduna da daxil olur. İngilis dilində frazeoloji əksliklərin dərəcələri (yəni ziddiyyətin, qarşılaşmanın, müqayisənin və s.) aşağı və yuxarı olur. Bu baxımdan frazeoloji əkslikləri də mütləq və nisbi olmaqla qruplaşdırmaq mümkün olur.

Dildə, xüsusən də onun bədii üslubunda antonimlərlə yaranan frazeoloji – idiomatik tərkiblərin təzad yaratmaq imkanları daha genişdir. Ümumiyyətlə, dildə, xüsusilə bədii ədəbiyyatın dilində ifadə olunan mənanın təsirini daha qüvvətləndirmək məqsədilə mütləq əksliklərdən istifadə olunur. Bununla yanaşı, kontekstual (üslubi) əksmənalılıqdan da geniş dairədə istifadə olunur. Əgər mütləq əksliklər mətndən kənar edilərkən öz antonimliyini qoruyub saxlayırsa, kontekstual antonimlər mətndən xaricdə antonimlik əmələ gətirə bilmir. Belələrinə nisbi əksliklər də deyilir.

İngilis dilində təkcə mütləq frazeoloji antonimlərdən istifadə etməklə kifayətlənmirlər, ayrılıqda antonim olmayan, amma mətn daxilində antonimlik kəsb edən söz və ifadələr də işlədilir [22, s.27]. Məsələn, *Susub qızıl olmaqdansa, qoy dəmir olsun* qiymətim cümləsində işlənmiş susmaq və danışmaq leksik əksmənalı sözlərdirsə, qızıl və dəmir sözləri arasında zidd mənalılıq nisbidir – kontekstual əkslikdir.

Diferensial əlamətləri təyin etmək üçün frazeologiyada semantik polyarlaşma-

qütbləşməni səciyyələndirmək lazımdır; antonim diferensiator anlayışına tətbiq edilir və daxil edilir.

Antonim (əks) differensiator-frazeoloji antonimlərin formal-məna fərqləndirici əlamətidir. Frazeoloji ifadələrin ayrıca mənası leksikoloji mənbələrdə (lüğətlərdə) təhlil edilir.

Təhlil göstərir ki, frazeologizmlərdə bir-birinə qarşı olan əks mənalar başlıca olaraq lüğətlərdə öz əksini tapır. Sözlün bir və ya bir neçə mənası leksik antonimlərdə saxlanılır, bir söz təsdiq, o biri isə inkar formada olur. Məsələn, Nigar Vəliyevanın lüğətində belə nümunələr çoxdur: feili frazeoloji əksliyin birinci tərəfi eyni söz olur, ikinci tərəf isə antonim feillərdən qurulur. Məsələn, *to take one's heart/to appose one's consentment (könlünü almaq (bir kəsə təskinlik vermək); to cut someone on the raw/to touch someone to the quick/to prick someone's vanity/to tread on someone's toes - könlünə dəymək (incitmək, xətrinə dəymək, qəlbinə toxunmaq)* [32, s.9].

Azərbaycan dilində “*könül açmaq*” ilə “*könül bağlamaq*”la əks mənalılıq təşkil edir. İngilis dilində bu əks məna belədir: *to give one's heart to someone/to take someone to one's heart/to set one's heart on (kiməsə vurulmaq, sevmək – kimdənsə ayrılmaq, sevgiyə görə).*

İngilis dilindəki aşağıdakı feili frazeologizm də həmin mənanın bir qütbünü təşkil edir: *to give offence to someone/to touch someone on the raw*. Həmin frazeoloji vahid Azərbaycan dilinə “*könlünü qırmaq*” anlamında tərcümə edilir. *to break one's heart (könlünü qırmaq-könlünü sındırmaq) – to sooth/console/comfort -to warm/rejoice the one's heart (könlünü ələ almaq-könlünü ələ gətirmək, ürəyini fərəhləndirmək)* sinonim, antonim qütbləşməsidir, sintaqmatik düzümdür. Bu prinsipi antonim frazeoloji vahidlərə də şamil etmək olar.

Frazeoloji vahidlərin arasında münasibətlər qütbləşmiş, tamamilə bir-birinə əks mənalı vahidlər dayanır. Bu əksliyin semantik cəhətdən qütbləşməsidir, bir-birinə qarşı tamamilə əks mövqedir. Frazeoloji antonimlərdə semantik ümumilikdir. Bu cür təyinetmə, təbii ki, bütün antonimləri əhatə etmir. Antonim sözlə antonim frazeoloji vahidlərin, atalar sözləri və məsələlərin mahiyyəti fərqlidir, əlaməti müəyyənləşdirilməyə seçilirlər.

Antonim və antonimlik anlayışları da eyni deyildir. Sözün və söz birləşməsinin diferensial əlamətlərin cəmi, yekunu antonimlik adlandırılı bilər. Bu başlıca xüsusiyyət antonimliyin əsas kriteriyası kimi özünü göstərir və antonimliyi bir linqvistik hadisə kimi başa düşülməsi üçün imkan yaradır, ümumi dil vahidlərindən ayırır.

Frazeoloji əksliyin bədii əsərlərdə geniş üslubi xüsusiyyətləri mövcuddur. Antonimlər dilin mənalı, zəngin və rəngarəng olmasında böyük rol oynayır. Antonimlər müxtəlif anlayışların əks mənalərini, onların təzadlı cəhətlərini qarşılıqlı müqayisə yolu ilə açır, keyfiyyətləri qiymətləndirir, xarakteri saf-çürük edir və s.

Antonim frazeoloji əksliyin üslublar sistemində işlənmə aktivliyini nəzərə alaraq, fəal və qeyri-fəallıq baxımından onları iki yerə bölmək olar: Antonim frazeoloji vahidlər o üslubların tərkibində aktiv fəaliyyət göstərir ki, geniş işlək xüsusiyyəti daşıyır. Antonim frazeoloji vahidlər o üslubların tərkibində qeyri-fəaldır ki, geniş işlənmə intensivliyinə malik deyil. Bu təbii ki, üslubların daxili resurslarından irəli gəlir.

İnsanlar öz nitqində istifadə etdikləri dilin frazeoloji sistemindən də məqsədyönlü və bəzən də kortəbii biçimdə istifadə edirlər. Dil daşıyıcıları bu prosesdə öz nitqlərini zənginləşdirməyə səy göstərirlər. Nitq prosesində frazeoloji vahidin komponentlərindən biri bəzən dəyişir, birləşməyə əlavə sözlər daxil olur, ixtisar olunur və s. Bütün bunlar tez-tez təkrarlanaraq, frazeoloji vahidin variantlaşmasına səbəb olur. Antonim frazeoloji vahidlərin də belə prosesdə variantları yaranır, həqiqi variantlar bərpa olunur, eyni zamanda digər variantlar formalaşmağa başlayır.

İngilis dilinin, eləcə də digər dillərin frazeoloji mühitinə diqqət yetirəndə belə düşünmək olur ki, həyat, yaşam tərzini ziddiyyətlərlə irəliləyir və canlı ziddiyyətlər insan aqlının öncə zənn etdiyindən qat-qat zəngin, çoxcəhətli və məzmunlu olur. Qat-qat zəngin olan həmin ziddiyyətlər dildə öz ifadəsini təkcə leksik antonimlərin deyil, həm də frazeoloji antonimlər sayəsində tapır. Əks, zidd, qarşı mənə və məfhumları ifadə edən frazeoloji əksliklər ingilis dilinə məxsus bədii ədəbiyyatda fikrin zənginliyini, dəqiqliyini, təsirliliyini təmin edən frazeoloji vahidlərdəndir. Burada əks

mənalar “*bir-birinə zidd olan məfhumları vahid bir idiomatik bütöv şəkildə birləşdirməklə*” [8, s.140] təfəkkür və düşüncənin yüksək pilləyə qalxdığını əyani olaraq sübut edir.

İngilislərin həyatında ziddiyyətli hadisələrin bir sıra növünə-ictimai, fərdi, ailə-məişət ziddiyyətlərinə təsadüf olunduğu üçün bunların əksər hallarda əsas ifadəçiləri olan frazeoloji əksliklər də müxtəlif sahələrlə əlaqədar olub, müxtəlif tipli əks, zidd, qarşı cəhətləri bəzən təzadlı, bəzən də nisbi ziddiyyətlərlə inikas etdirir.

İngilis bədii ədəbiyyatında istifadə edilən frazeoloji əksliklər obraz və personajın mənəvi-daxili aləmini, həyat hadisələrinə münasibətini və bu hadisələri nə cür qiymətləndirdiyini uğurla açıb göstərirlər. Sözügedən bədii ədəbiyyatda elə obrazlar, surətlər vardır ki, onların nitqində frazeoloji əksliklər tez-tez istifadə olunur, onlar dialektik şəkildə düşünür və həyatdakı ziddiyyətlərə təbii gözlə baxır. Bəzən personaj öz övladının, ailəsinin zidd cəhətlərinin əsil kökünü və səbəblərini görə bilmir, bu barədə tədbir görməyi də ağına gətirmir. Bəzən də obrazlar öz mənafeləri xatirinə həyatdakı gerçək ziddiyyətlərin inkarına çalışırlar. Məsələn, *Unknown idea of somebody* – filankəsin fikrincə, *old world* – qoca dünya - yeni dünya (*modern world*) məfhumları nahaqdan formalaşmamışdır, çünki həyatda qoca və yeni dünya yoxdur. Bu vasitə ilə ingilis dramaturqları da obyektiv aləmdəki ziddiyyətləri, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yaranmış təzadlı durumu uğurla təsvir edə bilmişlər.

İngilis ədibləri leksik antonimlər kimi, frazeoloji əksliklərin köməyi ilə də kapitalizm dünyasında dostluğun əsil mahiyyətini, dolların insanların əxlaqına, mənəvi aləminə nə dərəcədə mənfi təsir göstərdiyini açıb göstərmişlər.

Frazeoloji əksliklər, ümumiyyətlə, fikri, mənəvi dəqiq və təsirli ifadə etmək üçün münasib təsvir vasitələrindəndir. Verilmiş örnəklər də bu fikri təsdiqləyə bilər. Lakin müəlliflər bəzi hallarda frazeoloji əksliyin işirakı ilə müəyyən fikir ifadə etməkdən savayı, bu və ya digər durumu, hadisəni də daha təsirli dil ilə, emosional boyalarla, hətta şişirdilmiş biçimdə təsvir etməyə səy göstərmişlər.

Antonim frazeoloji cütlüklər də ingilis dilli bədii əsərlərə yol tapmışdır ki, onlar da əsərlərin formalaşdığı dövrlərdə insanların nəzərində indikindən daha kəskin ziddiyyət təşkil edən məfhumların adları olmuş və məişət danışıqına, insanların

müxtəlif əşya və hadisələrə münasibətinə yaxşı bələd olduğu üçün ədiblər belə idiomatik ifadələri nəzərdən qaçırmamışlar.

Əks proseslər sözügedən frazeologizmlərdə təsvir olunmuşdur.

Sənətkar bədii təsvirdə ciddi antaqonizm və təzadlı müqayisə yaratmaqdan ötrü ilk növbədə çoxçalarlı üslubi imkanlara malik olan antonimlərin köməyinə arxalanır.

L.Maksimovun antonimlərə həsr etdiyi namizədlik işi istisna olunarsa, rus dilçiliyində antonimlərin, antonim frazeologizmlərin üslubi çalarlıqları sistemli şəkildə öyrənilməmişdir [195, s.178]. Mövcud tədqiqatlarda əsas diqqət başlıca olaraq antonimlərin leksik və frazeoloji növlərinin mənə cəhətlərinə yönəldilmişdir.

Antonim frazeologizmlərin bədii-üslubi imkanları çox zəngin və rəngarəngdir.

Antonimlərlə əmələ gələn bədii təzadlardan bəhs edərkən bunun izlərini əvvəl folklor əsərlərində axtarmaq lazımdır. Misal üçün: *Rich merchant-a poor villager*, *dövlətli tacir-yoxsul kəndli*, *Half a loaf is better than no bread/Better an egg today than a hen tomorrow/Bu gün nəğd, sabah nisyə; What may be done at any time will be done at no time/Bu gün tezdir, sabah gecdir*.

Bədii dildə antonimlərin yaratdığı təzadlı fərqlər bəzən məntiqi üsulla (istiqlal-əqli nəticə) ortaya çıxarılır [72, s.24]. Bu yolla da oxucu və ya dinləyicidə emosional təsir yaranır, bədii ümumiləşmə və təzadlı müqayisə ortaya çıxır. Məntiqi təzadlı müqayisə, məntiqi təzad aşağıdakı formalarla verilir: *old ways-village with equipments* (köhnə üsullar – texnikalı kənd). Bir bayatıda deyildiyi kimi: *Kür qırağı bəndə bax, mən görmüşəm, sən də bax. Getdi köhnə üsullar, Texnikalı kəndə bax!*

Antonimlik sferasında semantik əsas əkslik mənasıdır; dildə əkslik söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunub; identik xarakterə malik olur.

Frazeoloji əksliklərin mənə hissəsi leksik vahidlərin bazasında əmələ gəlir, əkslik mənası isə söz birləşmələrində ifadəsini tapır.

Antonim cütlüklər iki təkköklü sözdən yaranıb, əsas köklərdə birləşir və onların semantikasını bir-birinə əkslik təşkil edir.

Bədii nitqdə üslubi vasitə kimi istifadə edilən frazeoloji antonimlik: kontrast, müqayisə, əkslik, antiteza və s. üslubi mənaları əhatə edir.

İfadəli nitqdə əsas əks anlayışlar. Kontrast (əkslik, oppozisiya).

Bədii mətnlərdə əkslik aydın əks olunur, obraz yadda qalır, xatırlanır. Bədii əsərlərdə əksliklər bizim diqqətimizi özünə cəlb edir.

Frazeoloji mühitdə antonimlik hadisəsi bədii əsərlərdə geniş üslubi imkanları həyata keçirir. T.Əfəndiyeva bu məqsədlə yazır ki, bədii üslubda antonimlik münasibətləri yalnız sözlər arasında deyil, həm də söz və frazeoloji birləşmələr, söz və idiomatik tərkiblər, söz və cümlələr (frazoloji cümlələr) arasında da olur. Həmin münasibətlər frazeoloji antonimlərin funksiyalarının təhlili zamanı meydana çıxır [9, s.94].

Frazeoloji əksliyin öyrəniləndiyi müxtəlif sistemli dillərdə aşağıdakı üslubi imkanları da nəzərə çatdırmaq olar:

a) obrazın daxili aləmini, keçirdiyi emosional durumu, nigarançılığı, həyat hadisələrinə münasibətini, onların ziddiyyət yaradan tərəflərini, arzu və duyğularını oxucuya çatdırmaq üçün; obrazın nitqini fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək məqsədilə;

b) emosional-qiyəmətvericilik vasitəsi kimi; mənəvi və estetik düşüncəni formalaşdırmaq üçün: *One lends willingly and has trouble in recovering the loan/lend your money and lose your friend (Əli ilə verib ayağı ilə ala bilmir).*

c) obraz və surətlərin cəmiyyətdəki sosial durumunu təzadlı biçimdə vermək üçün: *with an empty hands/emptyhanded/without having got what one wanted/with nothing for one's pains/to draw a blank (Əli ətəyindən uzun (heç bir şey gətirmədən), one's arms are too short (to get, to reach) someone or smth/one hasnt got the power/one is far too slow (əli gödək olmaq heçnə edə bilməmək);*

d) fikir ayrılığı ilə fərqlənən insanların təsviri prosesində: *One will not lift a finger/one would never move (stir) a finger-Əlini ağdan qaraya vurmamaq (heç nə etməmək).*

Frazeoloji əksliklər – çox aspektli xarakterə malikdir: onun frazem yaradıcılığında aktivliyi güclüdür;

- frazeoloji vahidlər arasında əks münasibətlər mövcuddur;
- antiteza və frazeoloji model əsas rol oynayır;
- sərbəst söz birləşmələrinin əkslik xarakteri;

– sərbəst ifadələrin antonim qruplarını müəyyənləşdirmək kimi aspektləri vardır.

Müvəqqəti qələbə-əbədi məğlubiyyət: bu “qəhrəman” anlamalıdır ki, kimlərsə kölgəsinə girib şücaətlənmək dövrü keçib, müvəqqəti qələbənin əbədi məğlubiyyətə çevrilməsi ehtimalı daha çoxdur (Müsavət qəzeti, 13 yanvar 2015).

Frazeoloji antonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən biri onun ifadə vasitələri kimi istifadə olunmasıdır.

L.A.Novikov bədii nitqdə mühüm ifadə vasitəsi kimi frazeoloji antonimlərin rolunu göstərir. Antonim frazeologizmlər bir komponentə görə fərqlənirlər. Müəllif rus dilindən aşağıdakı nümunələri göstərir: засучив рукава-спустя рукава, жить своим умом-жить чужим умом, надеть маску-сбросить маску, семимильными шагами-черепашьим шагом.

Onlar digər komponentlərə görə də fərqlənirlər: входить в колею-выходит из колеи, наставляют на путь (истинный) – сбивать с пути (истинного), давать волю языку – держать язык за зубами, жить на широкую ногу-едва сводить концы с концами [124, s.50].

İsimlə ifadə olunanlar: “Brave before a lamb, but a lamb before the brave”, “A big frog in a little puddle”, “A triton among the mirrows”, “Hares may pull dead lions by the beard”, “A billy is always a coward”, “Every dog is a lion at home (evdə xoruz, çöldə toyuq).

Substantivləşmiş sifətlə: to call a spade a spade; düzlüklə-əyrilikləəğa ağ-qaraya qara demək; to see smth. in black/to present smth. in black (düzü əyri görmək – düzə-düz, əyriyə əyri demək (hər şeyi öz adıyla çağırmaq):

Sifətlə ifadə olunanlar: by all fair means or foul/by hook or by crook (düz yolla-əyri yolla (bütün vasitələrlə, hər vəchlə);

Feillə ifadə olunanlar: to breed (/make/stip up) bad blood (düşmənçilik yaratmaq); to conclude a matter amicably/to stop squabbling over smth (düşmənçiliyə son qoymaq, məsələni sülhlə həll etmək); together live, together die (El ilə ol, el ilə öl).

Antonim koheziya. Koheziya mətdaxili əlaqədir. Antonim koheziya dilin linqvistik kateqoriyalarındandır. Koheziya mətnin mərkəzi kateqoriyalarından biridir. Antonim koheziya mətnyaradıcı funksiyaya malikdir. Antonim koheziyanın kontakt və distant növləri vardır. Mətnyaratmada onların rolu böyükdür [92]. Mətn yaratmada asasan ardıcılığa fikir vermək lazımdır ki, fikirlər bir- birini tamamlasın.

Frazeoloji antonimlər də mətdə işlənərək koheziyanı əlaqə və bağlılığı ilə təmin edə bilir.

Antonim əksliklərdə qraduallıq (dərəcə) son həddə çatır. Atalar sözləri etnosun dünyada oriyentasiyasını dildə əks etdirən qiymətli folklor nümunəsidir.

İngilis pəremiyalarında antonim münasibətlər də gerçəkləşir. Semantik kontrastın yaranmasında pəremiyalar da əsas rol oynayır, insan həyatına verbal təsir göstərir. Frazeoloji semantika sahəsində qradual (tədrici) münasibət frazeoloji vahidlərin sinonimliyi və antonimliyi ilə qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərir və bu da mürəkkəb semantik mənə çalarlarının verilməsinə xidmət edir.

Qraduallığın (tədriciliyin) qarşılıqlı fəaliyyətinin özünəməxsusluğu və frazeoloji antonimliyi frazeoloji vahidlərin komponentlərinin qraduasiası frazeoloji vahidlərin semantik qraduasiasının şərtləndirilməsində özünü göstərir [81, s.16]. *A bad tree does not yield good apples – Pis valideyn yaxşı övlad böyüdə bilməz cümləsində qraduallığı antonim əksliklər yaratmışdır.*

Bu nəticəyə gəlirik ki, antonimik münasibətlər bu cür pəremiyaların qurulması üçün əsas şərtidir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, frazeoloji əksliklərlə bağlı aşağıdakı ümumi nəticələri çıxarmaq olar:

1. Tədqiqat işində müəyyənləşdirilir ki, dil vahidləri, o cümlədən də dilin frazeologiyasında əks olunan antonimlik, əksmənalılıq əslində təbiət və cəmiyyətin malik olduğu gerçək obyektiv xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır, insanların sosial həyat praktikasında əks olunur.

2. Antonimlik universal hadisədir. Leksikologiyanın mürəkkəb kateqoriyalarından biri olan antonimlik insanın gerçək fəaliyyətində meydana çıxan əksliklərlə bilavasitə bağlıdır. Antonimlik dil vahidləri arasında əkslik olub, leksik vahidlərdə olduğu kimi frazeoloji cütlüklər arasında da mövcuddur.

3. Frazeoloji vahidlər arasındakı antonimlik münasibəti maddi varlığın əşya və hadisə məfhumlarının qarşılaşdırma üsulu ilə başa düşülməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu üsulla yaranan ziddiyyətlər apardığımız tədqiqatın əsas nəticəsi kimi dəqiqləşir və frazeoloji vahidlərin məzmunu ilə əlaqədar açılır.

4. Dilin inkişaf səviyyəsi yalnız onun lüğət tərkibinin ümumi miqdarı ilə yox, həm də frazeoloji vahidlərin antonimik (semantik) keyfiyyəti ilə ölçülür. Frazeoloji vahidlərin zidd mənə zənginliyinə malik olması onların semantik-informativ funksionallığının genişlənməsi əsasında meydana çıxır.

5. Frazeoloji əksliyi bildirən birləşmələrin ismi və feili modelləri dəqiqləşdirilir. Frazeoloji antonimliyin tədqiqində frazeoloji vahidlərin strukturlarının zidd mənə münasibətləri əsas götürülür. Frazeoloji əksliyi bildirən birləşmələrin daxili və xarici mənaları ayırd edilir. Frazeoloji əksliklərdə deyim mənaları iştirak edir.

6. Obyektiv aləmin və sosial həyatın daxili əksliyinə xas olan əksliklər dilin frazeoloji sistemində meydana çıxan enantiosemiya, təzad, antiteza, oksimoron və başqa dil hadisələrində təzahür edir. Hər bir antonim cərgənin əks mənalarının semantik nüvəsi üzə çıxarılır.

8. Frazeoloji antonimlər bir kateqoriyaya aid əşya və hadisələrə xas olan əks cəhətlərin qarşılaşdırılması sayəsində hasil olan əks keyfiyyət və əlamətləri bildirir.

9. Frazeoloji antonimlik semasioloji bir hadisə kimi bir kateqoriyaya aid əşya və hadisələrə xas olan əks cəhətlərin, frazeoloji birləşmələrin əks cəhətlərinin qarşılaşdırılmasında özünü göstərir. Antonim frazeoloji birləşmələr elə anlayışlar ifadə edir ki, onlar bütün məqamlarda və ayrılıqda əks mənalar ifadə edir.

10. Quruluşuna görə antonim frazeologizmlər iki antonim sözdən, söz və yaxud təsdiq və inkar formalarında olan söz birləşməsindən, iki söz birləşməsindən, bir cümlə tərkibində antonimlik yaradan frazeoloji birləşmələrdən, hər iki tərəfi antonim, yəni müxtəlif leksik tərkibə və quruluşa malik olan frazeoloji birləşmələrdən ibarət olur.

11. Frazeoloji əksmənalılıq şərtləndirən amillər arasında antonim differensiallıq, semantik ümumilik, semantik polyarlıq (semantik qütbləşmə), denotativ və konnotativ mənalar geniş müşahidə olunur.

12. İngilis dilində frazeoloji antonimlər tematik baxımdan insanı xarakterizə edən (1), şəxsin psixi vəziyyətini səciyyələndirən (2), emosionallıq bildirən (3), məsafə ifadə edən (4), tərz ifadə edən (5) və əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət ifadə edən (6) əksliklərə bölünür.

13. Frazeoloji antonimlərdə antiteza, oksimoron, təzad aparıcı üslubi əksliklər təşkil edir və yüksək lakoniklik, yığcamlıq, konkretlik kimi emosional xüsusiyyətlərin ifadəsinə xidmət edir.

14. Antiteza təzadlı təsvirlərdə, obraz və situasiyalar çərçivəsində hadisələrin mahiyyətini açır, müqayisə, qarşılaşdırma prosesində dərəcə, vəziyyət və keyfiyyəti fərqləndirir, təzadlı müqayisə məqamında, obraz və personajların xarakterində özünü göstərən cəhətlərin fərqləndirilməsində istifadə olunur.

15. Oksimoron dildə məntiqi üsulda təzad yaradan üslubi əksmənalılıqdır, ziddiyyətli məfhumları bildirən vasitələrin yanaşı işlədilməsidir. Oksimoronda ikinci söz bəzən məcazi mənə daşıyır və məntiqi təzad yaratmağa xidmət edir.

16. Təzadlar əks mənalı frazeologizmlər olub, əks mənalar (anlayışlar, obrazlar) ifadə edən iki dil vahidinin qarşılaşdırılması nəticəsində yaranır.

17. Enantiosemiya daxili əks mənalılıq olub, antonimlik və çoxmənalılıq xüsusiyyətlərini birləşdirir, kontekstdən asılı olaraq lazım olan mənənin seçilməsi,

daxili və gizli mənanın aşkara çıxarılması özünü göstərir, güclü ekspressivliyə malik olub, özünəməxsus struktur-semantik və funksional parametrləri malik olur.

18. Əksmənalılıq ingilis frazeologiyasının tərkib hissəsini təşkil edən atalar sözü və zərbi məsəllərdə (paremiyalarda) da öz ifadəsini tapır, məzmunca insanın iş fəaliyyəti, həyat tərzi, mənəvi dünyası və onu əhatə edən aləmlə qarşılıqlı münasibətindən qaynaqlanır.

Tədqiqat nəticəsində frazeoloji əksliyə məxsus bölgü myəyyənləşir. Onların təkmənalı və omonim mənalardan birinə qarşı təkmənalı xarakteri açılır. Bunların hər birinə xas olan növlər əsasında eyni leksik tərkibə və quruluşa malik olub, baş sözü antonim xarakterli, ikinci komponenti, feil komponenti əks əlamətli strukturu qarşılaşdırılır və bəzi məqamlar üzə çıxarılır. Frazeoloji vahidlərdə öz əksini tapmış kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların polyarlaşmış - əks və zidd cəhətləri və buraya məxsus olan keçid və aralıq mərhələlər aşkar olunur. Antonim əksliklərlə adlandırılan əşya və hadisələrin əks əlamətləri arasındakı yaxınlıq ortaya çıxarılır. Antonimlikdə kontekst bütövlükdə frazeoloji vahidlərin semantik tutumu ortaya çıxır.

Frazeoloji vahidlərin enantiosemiyasında yüksək ekspressivlik bütün faktorlarda təyin olunur. Bu ekspressivlik dil səviyyəsində (dil işarələrinin asimmetrikliyi, daxili formaların təsiri, struktur-semantik üzvlənməmə, danışiq markirovkası), nitq səviyyəsində (ironik kontekst, spesifik konkret situasiya).

Aparılan araşdırmalar frazeoloji əksliyi əks etdirən izahlı lüğətlərin tərtibinə yol açılır. Hesab edirik ki, leksikoqrafik praktikada frazeoloji antonimlər lüğətinin yaradılmasına böyük ehtiyac vardır. Fikrimizcə, bu və ya digər tədqiqatların nəzəri bazası əsasında bu tip lüğətləri hazırlamaq mümkündür. Həmin lüğətin məqalələrində frazeoloji vahidlər arasındakı antonim münasibətləri əks etdirən əlaqələr görünməlidir.

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, frazeoloji antonimlərin semantik əsası əks, zidd mənalardır. Əsas təhlil frazeoloji antonimlərin təsnifində müxtəlif kriteriyaların semantikasından asılı olduğu hipotezasını təsdiqləyir. Yəni frazeoloji antonimlər üçün əsas ölçü əks, zidd mənalardır sayılır. Əsas və əlavə mənalardır antonim

kontekstlərdə müşahidə olunur. Frazeoloji antonimlərin təsnifində və tədqiqində əsas əlamətlər kimi semantik, struktur, kontekstologiya və üslubi kimi tipik, xarakterik cəhətlər götürülür. Antonimləşmədə, antonim münasibətlərin müəyyənləşməsində iki strukturlu, təkstrukturlu və müxtəlifstrukturlu – başlıca faktolma xarakterini açır. Bu iki tipi yaradır: 1) söz birləşməsi strukturunda olan frazeoloji antonimlər. Bunlar da öz növbəsində feili, odyektiv, adverbial biçimdə olur. Əsərdə bu bölgülər təhlil edilmişdir. 2) cümlə strukturunda olan frazeoloji antonimlər.

Tədqiqat nəticəsində frazeoloji antonim sferasında inteqral əlamətlər də meydana çıxmışdır. Bu əlamət antonim bloklarda olan ümumi kateqorial xüsusiyyətlərdir, eyni zamanda, eyni üslubda və müxtəlif üslublarda işlənən antonim frazeoloji vahidlərin funksional xüsusiyyətləri də müəyyənləşir. Onların ayrı-ayrı funksional üslublarda işlənmə ölçüləri aydınlaşır. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, ingilis dilində leksik antonimlərlə müqayisədə frazeoloji antonimlər nisbətən azlıq təşkil edir. Əks istiqamətli frazeoloji antonimlərlə bağlı nəticələr də dillərin qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Frazeoloji əkslikləri tematik prinsipə bölgülərə ayırmaq obyektivlik baxımından həqiqətə uyğundur. Frazeoloji əksliklərin tematik bölgüsü bu biçimdə istifadə olunan frazeologizmlərin cəmiyyətlə bağlılığını, konkret olaraq cəmiyyətin bir üzvü kimi insanın xaraktercə necə olduğuna qiymət verir. Onun durumunu, fəaliyyətini, əxlaqını, hərəkət tərzini, rəftarını və s. əks etdirir.

Frazeoloji antonimlik perspektivli mövzulardandır. Çünki əksliyin frazeologizmlərlə ifadə imkanları genişləndikcə bu tədqiqat da əhatəli şəkildə ala bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / S.Ə.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1989. – 280 s.
2. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, Ağayeva F.M. – Bakı: Maarif, – 1978. – 370 s.
3. Axundova, E. İngilis atalar sözlərinin tədqiqi tarixindən / E.Axundova. – Bakı: Nurlan, – 1993. – 117s.
4. Bağirova, S. Konversiv antonimlərinin definisiya və təsnifat problemlərinə dair (müxtəlif dil materiallarının nümunələri əsasında) // – Bakı: Maarif, AMEA Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2014. №1, – s. 27-33.
5. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının–əsasları / H.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 174 s.
6. Bəylərova, A. Bədii dildə üslubi fiqurlar / A.Bəylərova. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 212 s.
7. Budaqov, R.A. Dilçiliyə dair oçerklər / R.A.Budaqov. – Bakı: Maarif, – 1956. – 245 s.
8. Con Layonz. Linqvistik semantikaya giriş / Con Layonz. F.Y.Veysəllinin redaktəsi ilə. – Bakı, – 2012. – 389 s.
9. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T.Ə.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2011. – 352 s.
10. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T.Ə.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1980. – 251 s.
11. Ələkbərov, A.Q. Sinonimlik və antonimlik // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1975. №2, – s. 59-63.
12. Əsgərova, T. Nəsimi dilinin frazeologiyası / T.Əsgərova. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. – 240 s.
13. Gözəlova, K. Əsl ingilis mənşəli frazeoloji birləşmələr // – Bakı: Elmi əsərlər, – 2003. №1, – s. 13-15.

14. Hacıyev, N. Sistemlər, inkişaf qanunu və kainat / Bakı: Çinar-Çap, – 2007. – 316 s.
15. Hacıyeva, Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri /Ə.H.Hacıyeva. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 198 s.
16. Hacıyeva, Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin əsasları. / Ə.H.Hacıyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2006. – 220 s.
17. Hacıyeva, N. Antitezada fonetik üslubi vasitələr // Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri. Respublika elmi konfransının materialları (iyun, 2011-ci il). – Bakı: Maarif, – 2011. – s. 108-111.
18. Həsənov, H.Ə. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Azərnəşr, – 1986. – 315 s.
19. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 308 s.
20. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası /B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 442 s.
21. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.M.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1967. – 278 s.
22. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası / A.M.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1963. – 38 s.
23. Mahmudova, Q. Türk dillərinin frazeologiyası / Q.Mahmudova. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 246 s.
24. Məhərrəmova, R. Sabir satirik şerlərinin leksikası / R.Məhərrəmova. – Bakı: – 1968. – 132 s.
25. Məmmədov, İ. Azərbaycan dilinin semantikasını / İ.Məmmədov. – Bakı: Xəzər nəşriyyatı, – 2006. – 109 s.
26. Mirzəliyeva, M. Türk dillərinin frazeologiyası / M.Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 260s.
27. Mirzəliyeva, M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 1996. – 42 s.

28. Musayev, M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi / M.M.Musayev. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 259 s.
29. Rüstəmov, Y. Fəlsəfənin əsasları / Y.Rüstəmov. – Bakı: – 2004. – 64 s.
30. Seyidəliyev, N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası / N.Seyidəliyev. – Bakı: Araz, – 2006. – 225 s.
31. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 263 s.
32. Vəliyeva, N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət: [3 cildə] / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Dövlət Nəşriyyatı, – c. I-II. – 2010. – 988 s.
33. Vəliyeva, N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Ünsiyyət, – 2001. – 119 s.

Rus dilində

34. Авдеева, О.И. Фразеологические единицы со значением утверждения и отрицания в современном русском языке / Автореф. дис. кандидата филологических наук / – Ростов-на-Дону, 1993. – 23 с.
35. Алефиренко, Н.Ф. Теория языка. Вводный курс / Н.Ф.Алефиренко. 4-е издание, – Москва: Изд-во центр “Академия”, – 2010. – 384 с.
36. Алёхина, А.И. Семантические группы во фразеологии современного английского языка / А.И.Алёхина. – Минск: ВШ, – 1978. – 220 с.
37. Алёхина, А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке / дис. кандидата филологических наук / Баку: Изд-во БГУ, 1979. – 247 с.
38. Алёхина, А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. (Пособие для студентов и преподавателей языковых и не языковых вузов) / А.И.Алёхина. – Челябинск: – 1968. – 220 с.
39. Алёхина, А.И. Фразеологическая антонимия и структурные типы фразеологических антонимов в современном английском языке /

- А.И.Алёхина. Проблема устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула: – 1968. – 268 с.
40. Аллахвердиева, Э.М. Лексико-фразеологическая и структурно семантическая эквивалентность в художественном переводе (На основе перевода романов А.М.Горького на Азербайджанский язык) / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Баку, 1987. – 24 с.
41. Амирова, А.М. Об антонимических противопоставлениях в сфере фразеологии / А.М.Амирова. Вопросы семантики фразеологических единиц. – Новгород: – 1971. – 151 с.
42. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии /Н.Н.Амосова. – Ленинград, – 1969. – 208 с.
43. Английская фразеология в функциональном аспекте / Сб. Науч. Тр. Вып.336, – Москва: МГПИИЯ им. М.Горького, – 1989. – 140 с.
44. Анисимова, З.Н. Фразеологические единицы типа “прилагательное + существительное” в современном английском языке / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1952. – 22 с.
45. Аншакова, С.Ю. Языковая картина мира в системе антонимических позиций русских былинных текстов / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Тамбов, 2004. – 23 с.
46. Арремова, А.Ф. Фразеологические единицы английского языка как объект вторичной номинации / А.Ф.Арремова, Вторичная номинация в современном английском языке. – Пятигорск: ПГИИЯ, – 1987. – с. 32-37.
47. Арсентьева, Е.Ф. Фразеология и фразеография в сопоставительном аспекте (на материале русского и английского языков) / Е.Ф.Арсентьева. – Казань: – 2006. – 240 с.
48. Ахатов, Г.Х. Фразеологические выражения в татарском языке / Автореф. дис. кандидата филологических наук / – Казань, 1954. – 22 с.
49. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. Изд-4-е, стереотипное, – Москва: Ком.Книга, – 2007. – 576 с.

50. Бабаханова, Л.Т. Структурно-семантические особенности антитеза как стилистического приема / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1967. – 10 с.
51. Байрамов, Г. Основы фразеологии азербайджанского языка / автореф. дисс. доктора филол. наук / – Баку, 1970. – 36 с.
52. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш.Балли. – Москва: Парис, Дженева, УРСС, – 1952. – 392 с.
53. Башиева, М.А. Стилистический компонент фразеологических значения / автореф. дис. доктора филологических наук / – Краснодар, 1995. – 234 с.
54. Берестова, А.И. Семантические и грамматические особенности отношений противительности (на материале современного английского языка): / автореф. дис. кандидата филологических наук / Ленинград, 1987. – 14 с.
55. Бертагаев, Т.А. Зимин В.И. О синонимии фразеологических словосочетаний в современном русском языке // – РЯШ, – 1960. №3, – с. 4-23.
56. Бессонова, Л.Е. Глагольная префиксальная энантиосемия в русском языке / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Днепропетровск, 1983. – 25 с.
57. Благова, Г.Ф. Пословица и жизнь / Г.Ф.Благова. – Москва: Восточная литература, – 2000. – 221 с.
58. Бобух, Н.Н. Структурно-семантический анализ ФЕ с антонимичными компонентами: / дис. кандидата филологических наук / – Харьков, 1988. – 163 с.
59. Боева, Н.Б. Антонимичность предложенных словосочетаний современного английского языка: / дис. кандидата филологических наук / – Пятигорск, 1989. – 206 с.
60. Боровых, Е.А. Антонимическая парадигма в русских и английских паремиях: структурно-семантический и культурологический аспекты: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Челябински, 2007. – 28 с.

61. Бочина, Т.Г. Некоторые средства создания антитезы в пословицах и поговорах / Т.Г.Бочина. – Словообразование и стилистика современного русского языка. – Казань: Изд-во Казанского Университета, – 1991. – 156 с.
62. Бурлак, А.И. Фразеологические единицы с компонентами-прилагательными, выражающими основные понятия цвета в современном английском языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1955. – 16 с.
63. Буряк, Ю.А., Алефиренко, Н.Ф. Антонимия в русской фразеологии и пути ее выявления: лингвокогнитивный подход [Электронный ресурс]. URL: <http://www.scienceforum.ru/2014/767/2142>
64. Васильев, А.И. Фразеологическая антонимия в древнерусском языке: [Электронный ресурс] // Ученые записки: Филологические науки, электронный научный журнал Курского Государственного университета, – 2012. №3(23), т.2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/14576452.pdf>
65. Васильева, А.В. Антонимия в тексте // Структура и функции сверхфразовых единств: Межвуз. Сб. Науч. Тр. – Пятигорск: ПГПИИЯ, – 1988, – с. 107-115.
66. Введенская, Л.А. О взаимодействии антонимии и синонимии // – Ростов-на-Дону: Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. – 1988. – с.28-40.
67. Введенская, Л.А. Оказиональные антонимы // Известия СКНУ ВШ, Общественные науки, – 1980. №1, – с.34-37.
68. Вежбински, Я. Антонимо-синонимические отношения в лексике (на материале художественных произведений А.П.Чехова): / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Ростов на-Дону, 1984. – 26 с.
69. Велиева, Н.Ч. Проблема антонимии во фразеологии современного английского языка / – Bakı: N.Tysi adına ADPU, Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu, – 2000. №3(12), – s. 23-29.
70. Виноградов, В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В.В.Виноградов. Сб., А.А.Шахматов. – Москва: – 1947. – с. 53-67.

71. Волкотруб, Г.И. Фразеологические антонимико-синонимические парадигмы современного русского языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Киев, 1991. – 19 с.
72. Галкина-Федерук, Е.М. Современный русский язык / Е.М.Галкина-Федерук. – Москва: – 1957. – 320 с.
73. Гамидова, Л.И. Образование фразеологических единиц на базе пословиц / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Баку, 2008. – 21 с.
74. Гвоздев, А.Н. Очерки по стилистике русского языка / А.Н.Гвоздев. – Москва: – 1952. – 321 с.
75. Гельблу, Я.И. Антонимия и антитеза (на материале немецкого языка) // Вопросы языкознания, – 1971. №1, – с.153-159.
76. Герхелия, Г.К. Современная английская фразеология, основанная на отрицании: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1989. – 19 с.
77. Головенченко, Ф.М. Введение в литературоведение / Ф.М.Головенченко. – Москва: “Высшая школа”, – 1964. – 318 с.
78. Грамматика современного английского языка / – Москва: – 2003. – 638 с.
79. Гриднева, Т.В. Фразеологические средства выражения категории интенсивности: /автореф. дис. кандидата филологических наук / – Волгоград, 1997. – 24 с.
80. Гунченко, И.М. ИмPLICITНЫЙ компонент фразеологической семантики в современном английском языке: на материале субстантивы, фразеол. единиц: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1994. – 175 с.
81. Гусейнов, Б.Г. Лексико-фразеологические вопросы с английского на Азербайджанский язык: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Баку, 1967. – 18 с.
82. Дашевская В.Л. Фразеологические сочетания типа “переходный глагол и существительное” в современном английском языке: / автореф. дисс. канд. филол. наук / – Москва, 1956. – 15 с.

83. Деева, И.М. Особенности выражения контраста в английской и немецкой фразеологии // – Вестник Челябинского государственного университета, Филология, – 2009. Вып. 39, №43(181), – с.46-52.
84. Добровольский, Д.О. Сопоставительная фразеология / Д.О.Добровольский. – Владимир: – 1990. – 215 с.
85. Докторович, Д.Л. Корреляция синонимическо-антонимических рядов и контекст // Стиль и контекст. Уч. Зап. ЛГПИ им. А.И.Герцена. – Ленинград: – 1972. – 14 с.
86. Евгеньева, А.П. Основные вопросы антонимия // А.П.Евгеньева. – Очерки по антонимике современного русского литературного языка. – Москва-Ленинград: Наука, – 1966. – с. 4-29.
87. Елисева, А.Г. Семантический анализ языковых единиц, противопоставляемых по признаку действие-состояние / А.Г.Елисева. – Москва: Изд-во Моск.Ун-та, – 1977. – 72 с.
88. Ефимов, А.И. Фразеологическое новаторство Салтыкова-Щедрина / А.И.Ефимов. “Русский язык в школе”, – 1940. №1, – с.36-42.
89. Жуков, В.П. Русская фразеология / В.П.Жуков. – Москва: ВШ, – 1986. – 258 с.
90. Жуков, В.П. Семантика фразеологических оборотов / В.Жуков. – Москва: – 1978. – 160 с.
91. Завьялова, В.М. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке / В.М.Завьялова. – Учебные пособие по фразеологии. – Кемерово: – 1977. – 146 с.
92. Зайцева, Н.В. Антонимическая когезия в современном русском и английском языках: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Ростов-на-Дону, 2008. – 23 с.
93. Зими́на, Л.П. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Ленинград, 1974. – 19 с.

94. Иванова, В.А. Антонимия в системе языка / В.А.Иванова. – Кишинев: Штиница, – 1982. – 285 с.
95. Каменецкайте, Н.Г. Синонимы в английской фразеологии. (Учеб.пособие) / Н.Г.Каменецкайте. – Москва: “Международ. отношения”, – 1971. – 367 с.
96. Каменецкайте, Н.Л. Характер синонимии глагольных фразеологических единиц современного английского языка: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1960. – 20 с.
97. Клюева, В.Н. Проблема антонимов / В.Н.Клюева. – Москва: Высшая школа, – 1962. – 110 с.
98. Кожина, М.Н. Стилистика русского языка / М.Н.Кожина. – Москва: Просвещение, – 1977. – 224 с.
99. Комиссаров, В.Н. Проблемы определения антонима / В.Н.Комиссаров. – ВЯ, – 1957. №2, – 56 с.
100. Комова, Т.А. Формы и функции глагола при отрицании в современном английском языке: / дисс. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1977. – 146 с.
101. Конакбаева, Ж.К. Антонимичные фразеосочетания в английском, русском и казакском языках (сопоставительное исследование): / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Тбилиси, 1981. – 21 с.
102. Кудряцева, И.П. Фразеологические единицы современного английского языка с компонентами, обозначающими время: тиме, щоур, минуте, момент, секунд: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 2007. – 178 с.
103. Кунин, А.В. Английская фразеология: теоретический курс / А.В.Кунин. – Москва: Высшая школа, – 1970. – 344 с.
104. Кунин, А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В.Кунин. – Москва: ВШ, – 1986. – 396 с.
105. Кунин, А.В. Основные понятия фразеологической стилистики, Проблемы лингвистической стилистики // Тезисы докл.науч.конф. – Москва: 1-й МГПИИЯ. – 1969. – с.71-87.

106. Лазарева, Б.Т. Фразеологические сращения в современном английском языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1955. – 14 с.
107. Лекомцев, Ю.К. Антонимический текст // Ю.К.Лекомцев. Текст: семантика и структура. – Москва: Наука, – 1983. – с.197-205.
108. Мамедова, К.А. Фразеологическая синонимия в современном Азербайджанском языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Баку, 1983. – 21 с.
109. Марданова, Г. Сопоставительный анализ фразеологических антонимов в английском и татарском языках: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Казань, 1998. – 22 с.
110. Матешвили, О.М. Структурно-семантические параметры вариантных фразеологизмов английского языка / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Тбилиси, 1975. – 19 с.
111. Медведева, Т.В. Фразеологическая активность существительного в современном английском языке: / дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1990. – 145 с.
112. Миллер, Е.Н. Антонимия в лексике и фразеологии: на материале немецкого и русского языка / Е.Н.Миллер. – Алма-Ата: – 1978. – 178 с.
113. Миллер, Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Е.Н.Миллер. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, – 1990. – 207 с.
114. Михайлов, В.А. Антонимия: бинарные и градуальные оппозиции: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Ленинград, 1983. – 21 с.
115. Михайлов, В.А. Генезис антонимических оппозиции (антонимия и отрицание). Учеб. пособ. / В.А.Михайлов. – Ленинград: – 1987. – 168 с.
116. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология / В.М.Мокиенко. – Москва: ВШ, – 1989. – 239 с.
117. Молостова, Е.П. Экспрессивный компонент семантики фразеологизмов-антропоцентризов русского и французского языков: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Казань, 2000. – 23 с.

118. Молотков, А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И.Молотков. – Ленинград: Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение. – 1977. – 283 с.
119. Муташева, Г.Р. Антонимы и антонимические отношения в лексике и фразеологии кумыкского и русского языков: /автореф. д дис. кандидата филологических наук / – Махачкала, 2010. – 23 с.
120. Насруллаева, Н.З. Семантический статус фразеологической единицы: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Баку, 2009. – 21 с.
121. Никифорова, М.Н. Субстантивные фразеологические единицы в современном английском языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1956. – 17 с.
122. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике) / Л.А.Новиков. Изд-во Моск. Ун-та, – 1973. – 226 с.
123. Новиков, Л.А. Семантика русского языка. Учеб. пособ. / Л.А.Новиков. – Москва: Высшая школа, – 1982. – 272 с.
124. Новиков, Л.А. Средства выражения – антонимия // Русская речь, – 1973. №1, – с. 45-51.
125. Острикова, Г.Н. Несимметричная энантиосемия в различном объеме значений и со смещением противоположности // Журнал Вестник Московского государственного Технологического университета, – 2013. Выпуск №4, – с.143-146.
126. Парадигматические и синтагматические отношения в лексике и фразеологии / – Ростов-на Дон, – 1981. – 280 с.
127. Пауласкене, Э.С. Варианты фразеологических единиц в современном английском языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1957. – 15 с.
128. Пермяков, Г.Л. Основы структурной паремиологии / Г.Л.Пермяков. – Москва: – 1988. – 244 с.

129. Пименова, М.А. Стилистическая инверсия в сфере фразеологии современной английского языка: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1990. – 22 с.
130. Прохорова, В.Н. Энантиосемия в современном русском языке (о причинах и условиях возникновения и функционирования слов с противоположными значениями) // – Москва: Вопросы русского языкознания, – 1976. Вып. I, – с.25-35.
131. Рагимзаде, Н.Р. Идиоматическое выражение в азербайджанском языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Баку, 1967. – 18 с.
132. Рубайло, А.Г. Художественные средства языка / А.Г.Рубайло. – Москва: 1961. – 62 с.
133. Савельева, А.А. Фразеологизмы семантической оппозиции “сила” и “слабость” в современном русском языке: / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 2014. – 21 с.
134. Савчук, Г.В. Отражение в русской фразеологии пространственной мира / автореф. дис. кандидата филологических наук / – Орел, 1995. – 23 с.
135. Сергеевна, С.Н. Семантическая оппозиция “далеко-близко” как способ организации пространства знания и памяти // – Тамбов: Грамота, Филологические науки, – 2013. №12(30), – с.76-81.
136. Середина, К.Г. Идиоматика в английской речи. / К.Г.Середина [и др.]. – Ленинград: “Просвещение” Ленинград. От-е, – 1971. – 270 с.
137. Сидоренко, М.И. Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке. Учебное пособие на спецкурсе / М.И.Сидоренко. – Ленинград: Изд-во ЛГПИ им. – 1982. – 210 с.
138. Синюк, В.Б. Фразеологизмы с антонимичными компонентами: / автореф. дис. кандидата филологических наук / –Москва, 1976. – 28 с.
139. Смирницкий, А.И. К вопросу о слове (Проблема “тождества слова”) // – Москва: Изд-во АН СССР, Труды Ин-та языкознания ВН СССР,– 1954. Т.IV, – с. 3-50

140. Смит, Л.П. Фразеология английского языка / Л.П.Смит. – Москва: Учпедгиз, – 1959. – 208 с.
141. Соловьева, Н.В. Лексические и фразеологические неологизмы, вступающие в отношения противоположности: / Автореф. дис. кандидата филологических наук. / – Москва, 2007. – 29 с.
142. Тагиев, М.Т. Окружение фразеологизма и слова // – Самарканд, Вопросы фразеологии, – 1970. – Вып. 178, – с. 201-212
143. Талыбов, К.А. Антонимы в современном азербайджанском языке: / Автореф. дис. кандидата филологических наук / – Баку, 1971. – 22 с.
144. Турапина, М.В. Фразеотематическое поле английской соматической фразеологии в диахроническом аспекте: / Автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1986. – 23 с.
145. Урасин, З.Г. Фразеология башкирского языка / З.Г.Урасин. – Москва: Наука, – 1975. – 248 с.
146. Уфимцева, А.А. Современный русский язык / А.А.Уфимцева. – Москва: – 1957. – с.190-196.
147. Фразеологическая семантика (Германские и романские языки) / – Москва: – 1983. –202 с.
148. Фразеологическая семантика в парадигматике и синтагматике / – Москва: – 1984. – 244 с.
149. Хошовская, Б. Идиоматические выражения в делевом английском языке // Спб. Лань, – 1997. – с. 58-73.
150. Чернов, М.Ф. Типы свободных и несвободных сочетаний слов (с глаголом тух-) в современном чувашском языке // – Советская тюркология, – 1979. №5, – 26 с.
151. Чиненова, Л.А. Английская фразеология в языке и речи / Л.А.Чиненова. МГУ, им. М.В.Ломоносова. – Москва: Изд-во ГГИ, – 1986. – 99 с.
152. Чистонгова, Л.К. Синтаксические фразеологизмы со значением отрицания в современной английской разговорной речи: / Автореф. дис. кандидата филологических наук / – Ленинград, 1971. – 19 с.

153. Чиченова, Л.А. Идиоматическая фразеология и функциональные стили языка / Л.А.Чиченова, М.В.Колесникова. – Москва: МГУ, – 1984. – 234 с.
154. Чупановская, М.Н. Репрезентация противоположности в семантике производных антонимов: / Автореф. дис. кандидата филологических наук / – Новосибирск, 2007. – 21 с.
155. Шаммаева, Н.Ш. Сопоставительное исследование фразеологических единиц английского и туркменского языков: / Автореф. дис. кандидата филологических наук / –Москва, 1994. – 28 с.
156. Шанский Н.М.Очерки по русскому словообразованию / Н.М.Шанский. – Москва: Изд-во Московского Университета, – 1968. – 310 с.
157. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М.Шанский. – Москва: “Высшая школа”, – 1988. – 280 с.
158. Эдельштейн, А.И. Антонимия английского глагола (на материале трехсемантических полей): / Автореф. дис. кандидата филологических наук / – Москва, 1972. – 19 с.
159. Экспрессивность лексики и фразеологии:межвузовский сборник научных трудов / – Новосибирск: Новосибирский Гос.Университет, – 1983. – 160 с.
160. Ягодкина, М.В. Глагольная антонимия в системе языка: / дис. кандидата филологических наук / – СПб., 2000. – 190 с.

İngilis dilində:

161. Adam, Makkai. A Dictionary of American Idioms / Adam, Makkai, M.T.Boatner, J.F.Gates – Printed in the United States of America, – 2004. – 448 p.
162. Aitchison, J., Lewis D.M. Polysemy and bleaching / Nerlich B., Herman V., Todd Z. and Clarke D. (eds.) Polysemy: Patterns of Meaning in Mind and Language. – Amsterdam: John Benjamins, – 2003. – p.253-265.
163. Alekhina, A. Idiomatic English / A.Alekhina. – Moscow: ВШ, – 1982. – 279 p.
164. Alshawi, Hijan and Carte, David / Training and scaling Preference Functions for disambiguation // Computational Linguistics, – 1994. 20(4), – p 635-648.

165. Arnold, I.V. The English Word / I.V.Arnold. – Moscow: ВШ, – 1986. – 295 p.
166. Arnold, I.V. The English Words / I.V.Arnold. – Moscow: “Просвещение”, – 1966. – 286 p.
167. Baranov, A., Dobrovolskiy D. Cognitive Modeling of Actual Meaning in the field of Phraseology // Journal of Pragmatics, – 1996. 25, – p. 409-424.
168. Beretta, A., Fiorentino R., Poeppol D. The Effects of Homonymy and Polysemy on Lexical Access // AN MEG Study, Cognitive Brain Research, – 2005. – p.57-65.
169. Blank, A. Polysemy in the lexicon and discourse / Nerlich B., Herman V., Todd Z. and Clarke D. (eds.) Polysemy: Patterns of Meaning in Mind and Language. – Amsterdam: John Benjamins, – 2003. – p. 267-293.
170. Burlakova, V.V. Contribution of English and American linguists to the theory of phrase / V.V.Burlakova. – Moscow: Higher School Publishing House, – 1971. – 106 p.
171. Byron, G.G. Don Juan: [Electronic resources]. URL: <https://www.poetryfoundation.org/poems/43833/don-juan-canto-11>
172. Chafe, W. Idiomaticity as an analogy in the Chomsky an paradigm // Foundation of Language, – 1968. – pp. 109-127.
173. Chitr, F. Idioms and idiomacity / F.Chitr. – Oxford: Oxford University Press, – 1996. – 265 p.
174. Collins, V.H. A Book of English idioms / V.H.Collins. – London: – 1960. – 87p.
175. Connine, J., Cynthia K. Effects of Sentence context and lexical knowledge in speech Processing / Altmann, Jerry T. Cognitive models in Speech Processing. Cambridge, Massachussets, The MII Press, 1990. – 540 p.
176. Cruse, A.D. Meaning in Language / An Introduction to Semantics and Pragmatics / A.D.Cruse. – Oxford: Oxford University Press, – 2000. p. 98-110.
177. Dickens, Ch. A tale of two cities / Ch.Dickens. London, – 1859. – 341 p.
178. Dobrovolskiy, D. Cognitive Theory of Metaphor and Idiom analysis / D.Dobrovolskiy, E.Piirainen. – Moscow: Yazikoslovye, – 2005. – 735p.

179. Fillmore, C.J.; Atkins B.T.S. Describing Polysemy. The case of “Crawl” // Leacock Polysemy. Theoretical and Computational Approaches. – Oxford: Oxford University Press, – 2000. – 100 p.
180. Frederik, T. English prepositional idioms / T.Frederik. – Moscow: BIII, – 1968. – 93 p.
181. Ginsburg, R.S. Course in Modern English Lexicology / R.S.Ginsburg, S.S.Khidekel, G.Y.Knyazeva, A.A.Bankir. – Moscow: Higher School Publishing House. – 1968. – 367 p.
182. Ginsburg, R.S. A Course in Modern English Lexicology / R.Z.Ginsburg. – Moscow: BIII, – 1979. – 269 p.
183. Glaeser, Rosemarie. On the phraseology of spoken English: the evidence of recurrent word-combinations. Phraseology / ed. A.P.Cowie. – Oxford: Clarendon Press, – 1998. – 101 p.
184. Glaeser, Rosemarie. The stylistic potential of phraseological units in the light of genre analysis. Phraseology / ed. A.P.Cowie. – Oxford: Clarendon Press, – 1998. – 125 p.
185. Glucksberg, S. Idiom meanings and allusional content / C.Caccari, P.Tabossi (eds). Idioms: Processing, Structure and Interpretation. Hillsdale, – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, – 1993, – p. 3-26.
186. Guilbert, L. Les antonymes. // Cahiers de lexicology, – 1964. vol.4, – 184 p.
187. Hajiyeva, A.H. English Lexicology / A.H.Hajiyeva. – Baku: Science and Education, – 2011. – 240 p.
188. Jennifer, Seidl. English Idioms and How to Use them / Seidl Jennifer, W.Mc.Mordie. – Moscow: – 1968. – 94 p.
189. Jensen, Karen and Binat Jean-Lewis. Disambiguating Prepositional Phrase Attachments by Using on-line Dictionary Definitions // Computational Linguistics, – 1987. 13(3/4), – p.251-260.
190. Jerome, J.K. Three men in a boat. ch.XIV. / J.K.Jerome. – 1887. – 392 p.
191. Jones, S. Antonymy: A Corpus-Based Perspective / S.Jones. – London: Routledge, – 2002. – 139 p.

192. Katsnelson, S.D. Collocated Articles of the 3rd. International Linguistic Conference. – 2001. – 57 p.
193. Klein, D.F., Murphy, G.I. The Presentation of Polysemous Words // Journal of Memory and Language, – 2001. – p.259-282.
194. Lyons, John. Linguistic Semantics An Introduction / John Lyons. – Cambridge Univer.Press. – 1981. – 236 p.
195. Maksimov, L. Analysis and Optimization of Differential Systems / L.Maksimov. – 2000. – 268 p.
196. Muehleisen, V. Antonymy and Semantic Range in English / V.Muehleisen. Northwestern University, – 1997. – 348 p.
197. Telia, V.N. Functional-parametric description of phraseology in the car fund of Russian (pre-survey) // Phraseology in the corpus of the Russian language. – Moscow: Nauka, – 1990. – 43 p.
198. Whiting, V.G. The Nature of Proverbs / V.G.Whiting. – New York: – 1931. – 74 p.

İtalyan dilində:

199. Andrea di Maio. Il concetto di comunicvzione / Andrea di Maio. – Roma: – 1998. – 222 p.

İnternet saytları:

200. <http://bestreferatr.com/ua/referat/detail-16015/htm>
201. <http://www.5k.ru/29137490/html> фразеологический анализ ФЕ с компонентом – соматизмом. Mund/rot в немецком и русском языках.
202. <http://www.contracostatimes.com/mld/cctimes/news'columnists/the'eye'15157921htm>
203. <http://idioms.thefreedictionary.com/go+off+the+deep+end>
204. <http://idioms.thefreedictionary.com/night+owl>
205. [http://www.livlib.ru>author quotes.](http://www.livlib.ru>author%20quotes)
206. <http://philology.ru/linguistics/1/arutyunova-90.htm>

207. <http://www.phrases.org.uk/meanings/124000.html>
208. <http://www.phrases.org.uk/meanings/19700.html>
209. <http://www.phrases.org.uk/meanings/trip-the-light-fantastic.html>
210. <http://www.phrases.org.uk/meanings>
211. <http://www.phrases.org.uk/meanings/36400.html>182
212. <http://en.wikipedia.org/wiki/Polysemy>
213. http://gendocs.ru/v24599/semanticsanalyses_
214. [phraseological_units_with_the_components_h....7/15/2013](#)
215. <http://en.wikipedia.org/wiki/antithesis>
216. <http://booksshare.net/index.php?id1=4&category=philosophy&author=al-farabi&book=1987>
217. http://os.iloveindia.com/antithesis_examples.html.
218. [http://en.wikipedia.org/wiki/Sermon on the mound](http://en.wikipedia.org/wiki/Sermon_on_the_mound).

ƏLAVƏLƏR

<i>foul play (treachery)</i>	– fair play (honest dealing)
<i>with a good grace (willingly and pleasantly, readily)</i>	– with a bad grace (ungraciously, churlishly, reluctantly)
<i>clear as mud (not particularly lucid)</i>	– clear as day (perfectly intelligible)
<i>open shop (a shop in which workman of different classes, esp. nonunion and union workman, are employed without discrimination)</i>	– closed shop (a shop that refuses to employ one or more classes of workman, esp. one close to nonunion workmen)
<i>in good faith (with sincerity)</i>	– in bad faith (deceit, treachery)
<i>on the one hand (from one point of view)</i>	– on the other hand (from another point of view)
<i>in cold blood (calmly, deliberately, without provocation, excitement or passion)</i>	– in hot blood (in anger or passion)
<i>with a light heart (merrily; cheerfully)</i>	– with a heavy heart (sadly)
<i>a run of luck (a course of good fortune)</i>	– a run of bad (ill) luck (a course of bad fortune)
<i>a bed of roses (a pleasant easy situation)</i>	– a bed of thorns (an unpleasant, difficult situation)
<i>a crack (good or great) hand at something (experienced in; skilful in)</i>	– a bad (poor) hand at something (not good at, poor performer)
<i>a bird in the hand (something certain, since already gain or known)</i>	– a bird in the bush (unknown possibilities)
<i>in bad (evil) part (unwillingly, be offended)</i>	– in good part (willingly, not to be offended)
<i>to no (little) purpose (with little (no) result)</i>	– to good purpose (with considerable result or success)
<i>up to date (new, modern, in fashion)</i>	– out of date (no longer used; old-fashioned)
<i>out of character (inappropriate, unsuitable)</i>	– in character (suitable, appropriate)
<i>in an ill (evil) hour (unfortunately)</i>	– in a good (happy) hour (fortunately)
<i>hot head (ardent passions)</i>	– a cool head (the nature not easily excited)
<i>play a losing game (have a plan that will fail)</i>	– play a winning game (have a plan that will succeed)
<i>make a good first at (of) something (make a good attempt at)</i>	– make a poor first at something (make a bad attempt at)
<i>sink the shop (abstain from talking of, or in the language of one's business out of business hours)</i>	– talk shop (dwell upon business topics in social conversation; also to use business phraseology)
<i>play one's cards well (conduct affairs with judgement and discretion)</i>	– play one's cards badly (conduct affairs without judgement and discretion)
<i>mean business (have serious intentions)</i>	– mean mischief (have bad intentions)
<i>keep one's countenance (maintain one's composure)</i>	– lose countenance (lose composure)
<i>take in bad part (accept unwillingly, be offended)</i>	– take in good part (receive without anger, not to be offended)
<i>be slow in the uptake (slow to learn or understand)</i>	– be quick in the uptake (quick to learn or understand)
<i>control (keep) one's temper (remain calm by an effort of will when one is tempted to become angry)</i>	– lose one's temper (become angry)
<i>throw off the mask (show one's real intentions and feelings)</i>	– wear a mask (hide one's intentions and feelings)
<i>be in pocket (gain money)</i>	– be out of pocket (lose money)

<i>be off one's guard (be unprepared against attack or surprise)</i>	– be on one's guard (be prepared against attack or surprise)
<i>set great store by somebody (consider valuable or important)</i>	– set small (little) by something (consider of little value or importance)
<i>get (have) the right end of the stick (to understand a situation)</i>	– get (have) the wrong end of the stick (to misunderstand a situation)
<i>do somebody a bad (ill) turn (disservice)</i>	– do somebody a good turn (service)
<i>be in the swim</i>	– be out of the swim (not) in the current of events; (not) acquainted with all that is going on)
<i>be in one's element</i>	– be out of one's element (in (not in) a suitable or satisfying atmosphere or surroundings)
<i>lose face (suffer a loss or reputation)</i>	– save one's face (escape shame, or loss of reputation)
<i>shift one's ground (change one's argument, intention or claim)</i>	– hold (stand) one's ground (stand firm, not yield; maintain one's arguments, intention or claim)
<i>be in somebody's bad books (be in disfavour)</i>	– be in somebody's good books (be in favour)
<i>be in the running</i>	– be out of the running (having a chance (no chance) in a competition)
<i>have (keep) a level head, keep a cool head, keep one's head (keep calm)</i>	– lose one's head (get excited or wild)
<i>lift up (raise) the horn (be arrogant in behaviour)</i>	– lower one's horn (humiliate oneself, to condescend)
<i>off the point (away, from, beside)</i>	– to the point (relevant(ly) to the subject)
<i>bad faith (deceit, treachery)</i>	– good faith (sincerity, honesty)
<i>in good keep (well kept; in good condition)</i>	– in low keep (badly kept; in bad condition)
<i>tighten the purse-strings (reduce expenditure)</i>	– loosen the purse-strings (increase the expenditure)
<i>bury the hatchet (make peace, stop quarrelling)</i>	– fall foul of (to quarrel with), part brass rags (sever friendship, to quarrel)
<i>dance to another's piping (have to act and behave according to the wishes of another)</i>	– fly in the face of oppose, to act contrary to the wishes of another)
<i>keep one's own counsel (keep one's plans to oneself)</i>	– show one's hand (disclose one's intentions or one's plans)
<i>live on air (have no visible means of existence, to have no money, and hence to live without food)</i>	– live like a fighting cock (have the best food and plenty of it, or the best that circumstances allow)
<i>keep off the grass (not to interfere in another person's business or affairs)</i>	– poke one's nose into (interfere in what does not concern one), shove one's oar in (to interfere in a matter in which one has no concern)
<i>leave a person out in the cold (neglect him, pay him no attention)</i>	– wait on a person hand and foot (give a person devoted attention)
<i>fall on evil days (become very poor, or generally unfortunate)</i>	– get on in the world (be successful in regard to fortunate, make progress), have a good innings (have a period of good luck, to be fortunate)
<i>turn (earn) an honest penny (earn money by honest work)</i>	– live by one's wits (gain one's livelihood by deceit and fraud)
<i>be in twenty (two) minds (hesitate)</i>	– know one's own mind (not to hesitate)
<i>go wide of the mark (or fall short of the mark)</i>	– hit the mark (attain one's subject)

<i>(failing to hit)</i>	
<i>add fuel to the fire (make a passion) (anger or hatred)</i>	– pour oil on the waters (or on the troubled) waters (calm a disturbance, try to settle a dispute, etc. with soothing words)
<i>feather one's nest (fill one's pocket enrich oneself)</i>	– go to blazes (or to hell, to pet, to the dogs, sl. go to pigs and whistles) (be ruined)
<i>let the cat out of the bag; spill the beans (amer.) (to divulge a secret)</i>	– close one's mouth, hold one's noise (or peace, tongue, jaw, mouth), keep something under one's hat (keep a secret)
<i>be in clover (in great luxury)</i>	– live rough (without luxury, in hardship)
<i>time out of mind (over and over again; many times)</i>	– once in a blue moon (very rarely, hardly ever)
<i>in deep waters (in difficulties, generally financial)</i>	– in easy street (in comfortable circumstances, financially)
<i>on one's last legs (approaching death, nearly worn out or done for)</i>	– in full swing (at the height of activity or operation)
<i>at a low ebb (in a state of decline or depression)</i>	– on the crest of the wave (at the highest point, most favourable moment of one's fortune)
<i>as like as two peas (exactly alike)</i>	– as like as chalk and cheese (quite different, not alike)
<i>as scarce as hen's teeth (amer.) (rare, not plentiful)</i>	– as thick as hops (or as blackberries, huckleberries) (very numerous, very plentiful)
<i>as merry as a cricket (or as a grig, as a marriage-bell) (merry)</i>	– as dull as ditch-water (very dull)
<i>feather brained (silly)</i>	– up to a thing or two (shrewd, clever, a skillful)
<i>straight as a die (absolutely honest)</i>	– double faced (hypocritical, deceitful)
<i>as thin as a lath (as thin as may be)</i>	– as fat as a pig (very fat)
<i>yielding as wax (flexible)</i>	– firm (steady) as a rock (very rigid, steady, unmovable)
<i>as light as feather (or as thistle-down) (very light)</i>	– as heavy as lead (very heavy)
<i>as weak as water (very weak)</i>	– as strong as a horse (very strong)
<i>fit as a fiddle (in the best possible health or condition)</i>	– weak as water (very feeble)
<i>as cold as stone; as cold as charity (ironical) (very cold)</i>	– as hot as fire (very hot)
<i>as welcome as flowers in May (heartily welcome)</i>	– as welcome as a storm (as snow in harvest, as water in a leaking ship) (said of an undesired guest)
<i>as brisk as a bee (very brisk)</i>	– as slow as a snail (very slow in moving)
<i>dip (put) one's finger(s) in something (meddle in a matter)</i>	– leave the field open (abstain from interference)
<i>carry (hold) one's head high (have plenty of honest pride)</i>	– sing small (behave modestly and humbly)
<i>keep a stiff upper lip (keep up one's courage)</i>	– show the white feather (turn tail, show cowardice)
<i>a day before the fair (too early)</i>	– a day after the fair (too late)
<i>a bad lot (or character, egg, hat, sort) (an evil person)</i>	– a good sort (a good, kind, decent person)
<i>on the spur of the moment (without previous intention or preparation)</i>	– on second thoughts (opinions formed after reconsideration)

<i>down in the mouth (or in the dumps) dejected, depressed)</i>	– as cheerful as a lark, gay as a lark (very cheerful, exceedingly merry)
<i>wash one's dirty linen in public (talk or write openly about unpleasant or disagreeable happenings in one's own home)</i>	– wash one's dirty linen at home (say nothing in public about family affairs, disputes or scandals)
<i>look with another eye upon something (take a different view of)</i>	– see eye to eye (with somebody) (agree with entirely)
<i>ass (fool) in grain (a stupid person)</i>	– nobody's fool (a clever dog)
<i>get out of somebody's clutches (out of power)</i>	– get into somebody's clutches (into power)
<i>have a thin skin (to be sensitive, or the reverse, to criticism, insults)</i>	– have a thick skin (to be insensitive to criticism, insults)
<i>get the wrong sow by the ear (capture the wrong person)</i>	– get the right sow by the ear (capture the right individual)
<i>be flush of money (having an abundant supply, amply furnished with)</i>	– be hard pressed for money (to short of, have hardly enough)
<i>keep a good heart (be hopeful and courageous)</i>	– lose heart (lose courage, become timid)
<i>hand on to somebody's sleeve (be dependent on one)</i>	– paddle one's own canoe (rely on one's own efforts)
<i>have (hold) a wolf by the ear (have a difficult task, be in a difficult or desperate situation)</i>	– get (be) out of the wood (out of danger or difficulty).